

ЛННБ України ім.В.Стефаніка

00425065 (M)

2007

ОКСЯВ МІРВО

ЛІХІ ПАСІУЖИ

ДРАМА НА 5 ДІЙ

ПЕРЕКЛАВ ІЗ ФРАНЦУЗЬКОГО
ВОЛОДИМИР ДОРОШЕНКО

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

~~18.2.13.~~

Март, 1916.

ЛЬВІВ 1916.

„НОВІТНЯ БІБЛІОТЕКА“ Ч. 23.

НАКЛАДОМ ВИДАВНИЦТВА „ШЛЯХИ“.

WS(49p) 53-662

II

78.879

Львівська державна
наукова б.б.а.г.о.ма

№

8082

ЛІВЬ ІМ. В. СТЕФАНІКА
АН УКРАЇНИ

I.

187582

ДРУКАРНЯ СТАВРОПІЛІСЬКОГО ІНСТИТУТА
під управою Ю. Сидорака.

*П. Сари Бернар на знак бдячності
ї подибу з найбільшою шанобою присвячує*

Автор.

ДІЄВІ ЛЮДИ :

Арґан — власник великої фабрики.

Робер — } його діти.
Женевієва }

Капрон }
Дюгормель } фабриканти, сусіди Арґанові.
Делятруд }

Луї Тіє — старий робітник.

Мадлена — його дочка.

Жан Руль — молодий робітник, коханий її.

Меґре — управитель фабрики Арґанової.

Філіп Гюрто

Зефірен Буррю

Жюль Пако

Франсуа Гуж

Пер Ансом

Жозеф Борд

Пер Пенар

Маряна Рено — жінка робітника.

Катїяр — стара баба.

Цікавий, 1-й і 2-й носильники, льокай, покоївка, страйкарі, жінки, дїтвора.

Дїєть ся в наших часах у промисловому місті.

ДІЯ I.

Середина хати робітника в робітничій дільниці. В глибині проміж двома широкими вікнами, крізь які видко фабрику з її димарями та величезними будівлями, двері. Праворуч, біля переділки два дитячі ліжка, а долі матрац. Ліворуч двері в другу кімнату. Посеред кону, біля невеличкої печі, крива труба котрої увіходить в стіну, стоїть стіл, на йому купа білого шиття. По хаті розставляні стільці з солом'яними попродавлюваними сидженнями. Мисник. Обстановка бідна.

ЯВА I.

Мадлена, діти в ліжках.

Як підносить ся завіса, Мадлена саме кінчить укладати дітей спати. Тихесенько приснівуючи, вона цілує їх.

Мадлена. Оттак-о!.. будьте умничками, мої любенькі! Спіть!

(Вона стоїть хвилину, зігнувши ся над ліжками. На грубій нагріваєть ся невеличкий чавун. Двері в глибині кону відчинені на вулицю. Видко фабрику віддалеки: повита важкими хмарами диму починає вона тепер, при заході сонця, помалу світити ся. Проулком важкою ходою проходять згорблені робітники. Одно з дітей починає

кричати). Поль, любий мій, цить! заспокійся!.. Спи... *(Дитина смовкла. Мадлена сїдає до столу коло грубки, світить лямпу й починає шити. Проходить співаючи робітник. Сїв потроху меншає й скінці счезає десь в далині. Незвичайна тиша. Увіходить Катїяр, стара й сучорлява баба, з горщиком у руці).*

ЯВА II.

Мадлена й Катїяр.

К. Чи нема у вас, Мадлено, трсхи юшки мені позичити?

М. Є, бабусю!.. Нам сьогодні прислали з двору.

К. Се моему малому. Він отсе прийшов у такій пропасниці!.. Господи Боже! хочби ще й він не занедужав!

М. Що се ви, бабусю! Таж знаєте, що тут у всіх пропасниця!.. й охоту до їди відбира!..

(Вона встает, бере горця й наливає його до половини) От усе, що можу вам дати!

К. Спасибі, Мадлено!.. *(Показує на двері лїворуч)* А що, як вашій мамі?

М. Гірше, далеко гірше!

К. Отсе так! Дивіть ся!.. Така міцна жінка!.. Я частенько говорила їй, що збавляє собі віку, цілі ночі висиджуючи за шиттєм.

М. А воно так! Так щож маєте діяти!.. Треба було..

К. Та й ви, Мадлено!.. Ох, бережіть ся! Щось ви від якогось часу зробили ся такі бліді!.. змарніли зовсім!.. У вашому віці се не гаразд!.. не гаразд!

М. Требаж, бабусю, працювати!.. Шматок хліба заробити!.. Проте я здоровійша, ніж виглядаю.

К. *(Сідає коло Мадлени, горщик держить на колінах, обгорнувши спідницею).*

Так! Ось і сьогодні вранці відправлено Рено, Тореля та Лурдіє! Напевно се знову штуки того каналського Меґре...

М. А проте добрячі то були рсбітники!

К. Еге, та... *(З непевністю обзираєть ся круг себе й спустивши голос)* здаєть ся, в неділю вони хвалили ся, що голосували проти господаря. Знаєте, зайву чарчину хильнули!.. Тут тра повсяк час держати язик за зубами. Ляпнеш... без лихої собі думки — дивись, за годину повідомлено Меґре — й відправа готова! А у Рено як на те ще й жінка вагітна. Вже сьоме, моя ягідко! Й требаж їй бути такою божевільною!.. Ну, мені здаєть ся, господар не знає про все те, що тут робить ся. Пан Арґан людина сувора, але справедлива. А через Меґре й його не люблять!

М. А ні.. се так!

К. По смерті панї стає щораз гірше та гірше.. всім. Ох, багато ми втратили! А ся манїрниця Женевієва ніколи її не заступить. Скажіть, пак, Мадлено!.. Пішла я отсе опівдні у двір...

М. Ага!

К. Бачте, я псзую тепер у панви Женевієви... як ваша мама... Вона кладе мені на голову щось червоне... потім фартух з синіми смужками на коліна... потім жовту хустиву круг шиї... потім ставляє біля віг кошовку псвнісіньку помаранчів... Таке вигадує!.. Колиб ви бачили тую робітню! Чого тільки там нема... І дзеркала, і мисники, і килими, й усе, усе... І чуєте, що вона мені сказала? Вона мені сказала, що я краща від вашої мами, що у мене — і як се вона сказала? — що у мене обличчє немов із слоневої кости! Оттакої!.. Чи повірите!.. Вона

дала мені два франки... Чи стільки її вашій мамі давала?

М. Егеж!

К. Се не погано, не погано!... Всеж таки поміч! *(Підводить ся)*. А! знаєте... Паннич Робер приїхав із Парижа, сьогодні вранці! Мабуть помирив ся з батьком. Уже давно як він тут був!

М. Років з чотирі.

К. Від смерти пані Арґан. Гарний хлопець, моя дочко! Приязний, чемний, ласкавий... точнісінько як мати. Кажуть, буцімто він держить руку за анархістів і колиб фабрика була його, він віддав би її робітникам... Чи правда сьому?

М. Мало чого люди не плещуть!

К. Правда.. Ну се не перешкоджає Роберови бути людиною справедливою. Не гне кирпи.. і робітників любить... Одначе треба йти... *(Показуючи на горця з юшкою)*. Я завтра вам віддам. Добраніч, бувайте здоровенькі!

М. Спасибі бабусю!

К. Коли у вас сеї ночі буде яка потреба в мені.. ви знаєте.. не вагайте ся!

М. Добре, добре... Бувайте здорові.

К. Добраніч. *(Пішла. На дворі що далі все більше теміє. Робітники швидкими обрисами перебігають проулком. Фабрика палає на тлі ще темійшого неба. Чути, як вона низкотить. Мадлена сидить, нахиливши ся над роботою. Увіходить Жан Руль)*.

ЯВА III.

Жан Руль і Мадлена.

Ж. Добривечір, дівчора!

М. Добрий вечір, пане Жан!

Ж. Батько пішов уже на фабрику?

М. Е ні, тато сьогодні не підуть на фабрику... *(Показує на двері ліворуч).*

Ж. А що?

М. Нема вже надії!

Ж. Лікар був?

М. Був, отсе зараз... Положив руку на голову... Подержав живчик... і сказав: „Не можна вже нічого зробити“... Тай пішов!.. *(Мовчанка).* Вже не прийде... *(Мовчанка).* Здаєть ся, кличуть?..

Жан. Ні... *(Показуючи на вулицю).* Се хтось співає... оттам... або плаче. Голос далеко — не розбереш!

М. *(Прислухаючи ся).* Справді.. Не тут. *(Усеж таки встає, іде до дверей кімнати, тихесенько відчиняє їх і зазирає. Вертаючи ся до столу).* Мама, здаєть ся, заспокоїла ся.. тато теж заснув.. *(Знову сїдає й береть ся за роботу).* Він так стомивсь! Ось уже дві ночі все біля неї.. А на фабриці отсе тільки сьогодні не був...

Ж. Ой й ви, Мадлено, дуже стомили ся. Вам треба трошки поспати. От хоч на сьому матраці простягнути ся на кілька годин.

М. Так багато роботи, з якою запізнила ся... а ще треба бути й тут і гам.. мамі може що треба буде, а тато як дитина... Нічого не знайде.. А що тут я шию, се так тому, що шелестінне голки коло ліжка неньки дражнилоб її нерви.. зморювалоб її!

Ж. *(Ходячи по хаті).* Бідна Клеманс!.. *(Мовчанка).* Доки носили ноги, вона ходила... ходила... А вже як лягла, то вже мабуть до віку не вставать! *(Сїдає в кутку).* Скільки їй років?

М. Сорок і чотири.

Ж. *(З смутним, безнадійним рухом).* Сорок і чотири. *(Мовчанка).* З своїм старим, зморщеним обличчям й сивим волосем вигля-

дала вона на сімдесят літ. Сорок і чотири... (Мовчанка). Тут рідко хто доживає й до таких літ... Тут усі лише смертю дишають! (Чути гудки й гудіння фабрики). А вонаж була кремезна жінка!.. Багатож вона перебула за життя!

М. Багато горя зазнала вона.

Ж. Се все одно!

М. Якого тільки лиха вона не бачила: Пера убила машина... такий здоровий, відважний був хлопець... Жозеф помер дев'ять-найцяти років на сухоти... Се був останній удар для неї...

Ж. Так.. так..

М. Який жаль, що ви, пане Жан, не знали їх..

Ж. Еге... (Мовчанка). Ваша мама була колись вродлива?

М. Не скажу... Я завжди пам'ятаю її такою, як тепер... і якою була вона перед роком, коли ви її вперше побачили... Навряд літа й хвороба дуже її змінили.

Ж. Вона не любила мене?

М. Ви видавали ся їй занадто хмурым... вона трохи бояла ся вас...

Ж. А ви, Мадлено?

М. О, я не бою ся вас, пане Жан!

Ж. Не звить мене „пане Жан“! На що ви мене так звете?

М. Я не знаю... Се якось мимоволі... бо ви не такий, як інші... ви вищий від інших. Я не все вас розумію. Іноді я не розбираю ваших слів, та проте я почуваю, що вони прекрасні, що вони справедливі... Мама була надто стара... мама була надто стомлена... аби відчувати се, як я...

Ж. Я не кращий за інших, Мадлено! Я такий самий, як і інші... такий же голодранець, як інші. А хмурий я тому дуже,

що багато бачив світа, багато убожества бачив. І в мене не завжди буває стільки сили й мужности, скільки хотіло сяб мати... За те в мене багато ненависти... ось тут!

М. Я не знаю, чи є у вас ненависть... Ви такі добрі до мого тата... такі теплі та ніжні до дитині, до мене!

Ж. Се правда... Я вас дуже люблю... усіх.. Я бажав би, щоб ви були щасливі!

М. Нема тут щасливих, па... *(Стягнись, побачивши рух Жана)* Жане!

Ж. Щасливих ніде нема...

М. Жане! Жане!.. Ви найбільш нещасливі!

Ж. *(Зводить ся й ходить по хаті, одмов хоче збути ся того зворушення, що його обхопило)*. Тепер ви станете за матір усієї цій дрібноті.. *(Показує на сплячих дитин)*. Ви за молоді на такі важкі обовязки, а батько стає за старий... *(Мадлена не відповідає й починає плакати)*. Чого ви плачете?

М. *(Сидючи ся вдержати ся від плачу)*. Се від утоми, може... мама.. її ви теж, Жане... Від того часу, як ви прийшли, мені все збираєть ся на плач... *(Рантом заридавши ревне)*. Дотогож я не можу... Я ніколи не матиму сили.. Я не здолію... Жане... Жане... Я ніколи не зможу бути такою як мама! Та й не хочу... не хочу! Краще вмру!..

Ж. *(Бере її руки й гладить їх своєю)*. Відна моя Мадлено!.. *(Мадлена трохи заспокоїла ся)*. Плачте! Ваші нерви потребують сих сліз!

М. Вибачайте.. Простіть!.. Минуло ся!.. *(Вона встає, розворушує огонь в грубці, де грієть ся чаю, утирає сльози й береть ся за шитво. Жан іде до відчинених дверей. На дворі зовсім стемніло. Фабрика палає як полумє... Чути гунання тоскачів. Проулком проходять робітники, зупиняють ся, тихенько розмовляють й відходять. Луї Тіє виходить з кімнати педужої)*.

ЯВА IV.

Ті самі й Луї Тїє.

Т. Мадлено... Ти потрібна матері... *(Политивши Жана)*. А... се ти!

Ж. А що?

Т. *(Политуючи головою)*. Нещастє не може вийти звідцїль.. *(Мадлена йде до матері)*. Се не по правді!

М Я поклала дїток... вони валили ся зі сну.

Т. Добре зробила... Мати їх не кликатиме... Їй вже не до того... їй вже ні до чого... *(До Жана)*. Вона ще пізнає мене, але я вже не чую, що вона менї говорить. *(Мадлена пішла)*

ЯВА V.

Ті самі, без Мадлени.

Т. Не переживе вона сеї ночі... А я спав як худобива... Ніколи не міг я собі уявити, що се станеь ся. Що я робитиму тепер без неї? *(Жан ходить по хатї поважний і замислений. Він зачиняє двері й сїдає коло грубки. Луї Тїє дивить ся на дїтий)*. Боже мій, що тепер буде з усіма нами без неї!

Ж. Збільшить ся ще трохи горя й нужди!

Т. Се не по правді!..

Ж. І їм буде те саме, що й обєм старшим!

Т. Се не по правді!.. Се не по правді!..

Ж. Що се не по правді?

Т. Я нікому не зробив кривди! Я завжди був добрим робітником.

Ж. То що?

Т. То я їй кажу, що се не по правді!..

Ж. Отжеж по правді!.. бо ти сього хочеш... умерти хочеш.

Т. Е, ні.. мовчи! Не говори про од в отсю часину.. Я надто нещасливий..

Ж. Ну.. я подожду.. Я подожду, поки ти станеш щасливим.. Я подожду, поки ти вмреш.. поки Мадлена вмре.. поки всі тут умруть. На се не довго доведеть ся ждати.. То ти нічого не бачиш круг себе? Ти ніколи не завважав змарнілого личка своєї дольки, її старечої ходи у вісімнайцятому році.. запалих лиць.. блідих уст.. схудлих рученяток ось їх!.. (Показує на дитий).

Т. Не говори про се. (Виймає з шахи шматок хліба й силкуєть ся його їсти). Зовсім не хочеть ся їсти.. А яж нічого не їв від учора. Не мав часу.. А тепер кусок не йде.. стає в горлі.. (Кладе шматок знов у шахву, ковтає трохи води й сідає в кутку. Довга мовчанка). А ти не підеш сьогодні на фабрику?

Ж. Ні!.. Далєбі, що ні!.. (Підходить до Тіє і ляскає його по плечах). У тебе буде багато видатків, а грошей, мабуть, уже нема. Візьми отсе.. (Дає йому кілька срібних гроший).

Т. Я вже стільки тобі винен!..

Ж. Сі гроші ми вкупі заробляли.. Вони тобі належать ся.. (Тіє мовчки дякує й знову похлюплюєть ся. Жан ходить по хаті. Стукають у двері). Стукають.. Чи ти чувш? (Знову стукають).

Т. Прошу! (Увідходять Робер і Женевієва. Женевієва несе кошик. Убрана вона просто).

ЯВА VI.

Женевієва, Робер, Жан, Луї Тіє.

Т. А! Панна Женевієва й пан Робер!.. Так ви тут, пане Робер! Чи вже давно?

Р. Отсе недавно приїхав.. Женевієва

сказала мені, що ваша жінка дуже хвора...
Бідний мій Тіє! (*Стискає йому руку*).

Т. Так... Так... велике нещастє, пане Робер!

Ж-ва. (*Ставляючи кошик на стіл*). Ну що, як їй тепер?

Т. Ох, панночко!.. Дуже погано... Дуже погано...

Ж-ва. Та щож їй вкінці?

Т. Що їй, панночко... А то, що вона знесилена... Нема вже у неї сили, нема вже у неї життя... Помирає вона з надмірної втоми, з тяжкої журби.

Ж-ва. Я певна, ви турбуєте ся даремно! Відпочинок, зміцнюючі засоби!.. Я саме й вина старого їй принесла й купу гарних річій, що їй знову поставлять на ноги!

Т. О, панночко! Ви занадто ласкаві!.. Вона нічого не може їсти... Вона пропала!..

Ж-ва. Справді!.. Ви не можете уявити, як се мені гірко... бо ви старі, вірні слуги, хороші люди, яких ми дуже любимо... Чи можна її бачити?

Т. Авжеж, панночко!..

Ж-ва. (*Трохи відступивши*). А вона не дуже, принаймні, змінила ся?.. Не дуже страшна? бо я не можу бачити нічого дуже страшного...

Т. О, вона спокійна!.. Виглядає майже, немов спить... Вона буде щаслива бачити вас у останнє...

Ж-ва. Як, у останнє?.. Я знову прийду... я ходитиму що дня... Побачите, як ми її вилічимо. (*Вбачивши дитий*). А сі янголятка — дітки сплять... які вони милі! А Мадлена де?

Т. Вона коло матері.

Ж-ва. Що за славна дівчина! Чом вона ніколи не прийде до мене? Скажіть їй, щоб вона частенько заходила!

Т. Вона трохи дика.

Ж-ва. Я її приручу! Я дуже її люблю! Скажіть їй, що я її дуже люблю! Ох, ся бідна Клеманс! *(Неуважно розглядає шиттє, яке Мадлена лишила на столі)*. Памятаєте, як вона приходила позувати.. В неї була така гарна, така скорботна голова.. Точнісінька скорбна Мати Божа! Як усе це зворушливе сьогодні!.. *(Підступає до Тїє)*. Я зроблю вам етюд, великий етюд Клеманс. *(Робер нетерпливими рухами виявляє замішання, яке викликають в нїм слова Женевієви)*.

Т. О, панночко!

Ж-ва. Так... так... великий етюд... Ведіть мене до неї.. Я хочу її бачити!.. От нещасте!.. Такі гарні люди, вже скільки років у нас!

Т. Двайцять сїм років, панночко!

Ж-ва. Двайцять сїм років! Подумайте! Се чудово! *(Показуючи на кошук)*. Там є й цукорки для маленьких і блюзка для Мадлени. *(Іде до дверей разом з Тїє)*. Як важно мені буде зараз!.. *(Женевієва з Тїє входять у кімнату, де лежить Клеманс)*.

(Протягом цілої сї яви Жан увесь час сидить, часом позираючи з ненавистю на Женевієву й нильно та цікаво на Робера. Скоро вони лишають ся вдвох, він устас, вбирає кашкет й повагом іде до дверей, удаючи, ніби не дивить ся на Робера. У відчинені двері увесь час видко фабрику, повиту подумям, димом та грюком).

ЯВА VІІ.

Жан і Робер.

Р. Вибачайте... Ви йдете?

Ж. Еге!

Р. Чи не я причина вашої втечі?

Ж. Може... ні..

Р. Ви з фабрики?

Ж. Що вам до того? Я чи инший!..
(Хоче йти).

Р. Зостаньте ся, будь ласка! Скажіть мені, як ваше йменне?

Ж. Я не маю ймення..

Р. (Коротка мовчанка). Чого се ви так зі мною балакаєте? Аджеж ви не знаєте мене!

Ж. Чого ви так мене розпитуєте? Мені нічого вам сказати!

Р. (Простягаючи до його руку). Я ваш приятель...

Ж. (Оглянувши Робера від голови до ніг, гордо). Так... так... знаю... До чорта!.. Син господаря, революціонер і соціаліст... а певне ще й анархіст! Тепер се дуже в моді у буржуа. . О, се дуже гарно.. Се тепер до лица!.. Се чудово при тих мільонах, що ми вам заробляємо.. (Лютю). Лишіть мене!..

Р. Я забороняю вам сумнівати ся в моїй щирости!

Ж. А я забороняю вам уважати мене за йолопа!

Р. Я вже дав доказ... і дам іще!

Ж. Ваші проповіді... ваші статі... ваші книжки!.. Я їх знаю... Я їх читав!.. Та й ще як читав!.. Ах, справді, все це таке зворушливе.. Поєднання.. щасте вселюдське.. братерство... І що ще? О, ви солоденько співаєте.. Слухайте, мені ваш батько кращий.. Він черствий, неблаганий.. Він замороє нас працею і голодом, дожидуючи, мабуть, стрілянини.. Та з ним бодай не помилиш ся!

Р. Не про батька річ... річ про мене..

Ж. Про вас! (Стискає плечима). Ідіть читайте свої проповіді моїм товаришам.. сим злидарям, нещасній худобі, що самі не знають, чого хочуть, і покладають ся тільки на

силу слів... А я покладаю ся тільки на силу діл... і знаю, чого хочу...

Р. (Сумно). Справді знаєте?

Ж. (Люто). Я хочу жити... хочу жити своїм тілом, своїм умом, цілою своєю істотою, всіма своїми здібностями, а не бути в'язною худобою, котру луплять батогом, не бути бездушною машиною, котру крутять на користь інших... Я хочу бути людиною вкінці... людиною для себе!... А проте я не знаю, на що я кажу вам усе це... Се моє діло, а не ваше... Прощайте! (Хоче йти).

Р. (Утримуючи його). А що як я вам при- нїс змогу стати такою людиною — й жити?

Ж. Годї бо!.. Милостиню!.. кошик ва- шої сестри?.. Недоїдки з вашого стола? Чу- довне добродїйство на цілих сто су, неправ- да?.. І ваше образливе для мене спочуттє?

Р. Нї... нї милостиню, нї спочуттє.. Ві- ру до самого себе...

Ж. (З погрозою). Я її маю...

Р. І до мене...

Ж. (Насмішкувато). Дякую красенько за подарунк.. я знаю, чого він варт... О, ви туг популярні!.. Тисячі істот працюють тут... серед снїгу.. серед диму... печуть ся.. ги- нуть... корчать ся.. під важким тягарем рідкого чавуна... сподїваючи від вас, чого самі не знають... Сьогодні ви мрія далека їх визволення... ваше імя вколисусє їх химе- рами й присипляє їх повстаннє.. А завтра — ви будете.. ну-ж, признайте ся.. депутатом!..

Р. Не глузуйте!.. Се не гідне нї вас, нї мене!

Ж. (Дуже поважно). Я глузую!!.. Се то я глузую!.. (Утримуючи на кімнату, де вмирає Клеманс, і глухо глушеним голосом). Тут... в отій хатинї, коло порога дверей, за кот-

рими вмирає нещасна жінка, вмирає через вас, як через вас померли її два сина, двадцятилітні хлопці!.. як ось — ці (*вказує на дітей, що сплять*) помруть невдовзі через вас... А ви принесли мені життя? ви просягаєте мені щастя — долю! Підіть на гробовище, туди... на гробовище, що дихає на нас увечері таким же труйним смородом, що й ваша фабрика... Підіть, розрийте землю й порухайте всіх тих, що вмерли задля вас... так, задля вас... і задля того, щоб ви могли собі придбати роскоші й сьогодні стати приятелем мого страждання й мого вбожества!.. Мій приятель!.. Щоб пак ні! А скільки за це платить вам ваш тато?..

Р. (*Безнадійно*). За що ви мене ображаєте?

Ж. До чорта! Се досить зрозуміло!.. Серед нас незадоволення; не звважаючи на нашу покірливість, нашу змореність, не звважаючи на нашу худобячість, завтра може бути... страйк! О, ваш батько досить багатий, щоб витримати удар... бо найчастіше страйк небезпечний тільки для нас, що все квітуємо всі шкоди ще більшою неволею та злиднями, а часом і власною кров'ю... Сеж так зрозуміло!.. Та проте ще побачимо!.. Й їм також доводиться тремтіти за свої фабрики, за своє майно, а бодай за барисі!.. Тоді починають числити на вашу популярність... числять, що ваша присутність приверне знову порядок.. І ви прибігли.. Ну, скількиж платить вам ваш батько за сю гарну працю?

Р. За що ви мене ображаєте?.. Я прийшов до вас з простертою рукою й братнім серцем... Присягаю ся вам на се!.. А ви ображаєте мене!.. Ви вважаєте себе за людину вільну, а не вмієте й не хочете увільнити

ся з пересудів нещасття й низької мстивости сектярства! Я кличу до вас: „Ходім разом у світлі знання й любови на зустріч будучности!“ а ви ще більше поринаєте в минулім, повнім безсилої ненависти... Щож ще маю вам сказати?

Ж. (*Трохи й заспокоєний й разом збентежений сими словами*). Нехай... Я помилився... Ви, може, й гарна людина... Я не знаю... Я нічого не знаю... Але чого ви прийшли до мене? Хіба я вас кликав! Йдїть своїм шляхом... я своїм... Ми не можемо стрічати ся...

Р. Почім ви знаєте... коли ви так погано знаєте мене...

Ж. Я знаю, що між нами безодня... що ми і не повинні і не можемо поєднати ся...

Р. Між тими, хто терпить, не може бути безодні..

Ж. Теревені!

Р. Скоро я сюди увійшов... я зараз вас помітив... Я не знав, хто ви, але почув по вашій трохи похмурій поставі, по вашій журбі... безмежній журбі з якою ви дивили ся на мене... почув, що люблю вас... Менї захотїло ся виявити вам усї ті братерські почування, які маю в серці своїм до вас... Більше нічого... Ви мене відгучуєте... Я не знаю, що ще вам сказати!

Ж. От бачите!

Р. Боже мій!.. Я розумло вашу неїмовірність, бо вгадую у вас душу сильну, змучену й зневірену.. Благаю вас.. послухайте мене хвилину... послухайте... як перехожого на вашім шляху, як мандрівника що простує до тїєїж мети, що й ви... Я не той, за кого ви мене берете.. Я позбув ся пересудів своєї жисти... усїх користей, усїх привілеїв, які доля дарувала менї в моїй молодости, я не хотїв їх... Я такий же робітник, як і ви... Я

покладаю ся тільки на себе .. я живу з власної праці..

Ж. *(З безмежною журбою).* — А я вмираю з неї.. *(Раптом хопав Робера за руку, поривав його до дверей і сильним рухом руки вказує на фабрику, що палає в темряві ночі).* Дивіть ся!.. Сей огонь.. ся кіптява.. муки.. сі кляті машини що-дня, що-хвилини тріпають, жеруть мій мозок, моє серце, моє право на щастє. на життє.. отсі.. отсі - о челюсти печий.. жар.. сі паровики, куди великими лопатами пхають мої мязи, мою волю, мою свободу, щоб створити багатство й громадське можновладство для' днієї людини.. Ось ну-те, загасіть се.. зруйнують се.. висадіть усе це в повітрє!.. *(Кидає грубо Роберову руку).* А тоді.. поговоримо!..

Р. Обережнійше, нещасний! Тут жінка вмирає.. маленькі діти сплять.. *(Робер причиняє двері. Жан відходить вглиб кону й падає на стілець, схопившись руками за голову. Мовчанка. Робер іде до нього й лякає його по плечах).* Ну що, тепер трохи заспокоїли ся? *(Жан мовчки зводить очі на Робера й жадливо дивить ся на нього).* Дайте мені вашу руку.. *(Жан простягає руку).*

Ж. Я був несправедливий.. я..

Р. *(Легідно його перебиваючи).* Не говоріть нічого більше.. Я розумію ваше страждання.. воно й моє... *(Мовчанка. Увійходять Женевієва й Мадлена. Тїє з'являєть ся в дверях і мовчки попрощавши ся вертаєть ся до хворої).*

ЯВА VIII.

Женевієва, Мадлена, Робер і Жан.

Ж-ва *(до Мадлени).* Маїтє мужність, Мадлено!.. Се дуже важкі хвилини!.. Я пережила їх!.. Я спочуваю вам з цілого серця!..

М. Спасибі, панночко!

Ж-ва. Особливож не забувайте, що я ваша приятелька!

М. Добре, панночко!..

Ж-ва. Ну... до побачення!.. Завтра ранці я пришлю до вас довідати ся, як і що... Майте мужність!.. Майте мужність!.. (*Желевієва цілує Мадлену, а Робер стискає їй руки*). До завтра! (*Обоє виходять*).

ЯВА ІХ.

Жан і Мадлена.

М. Ну!.. (*Помічає кошик і обертаєть ся до Жана, що все ще сидить на стільці*).

Ж. Еге, се вона його принесла... (*Трохи з жовчу*). Там вам блюзка.. цукорки їм... вино матері... Се дуже добродійна особа!..

М. (*Бере кошик і відносить до мисника*). Вона робить, що може... (*Мовчанка. Мадлена сідає коло стола й знову береть ся за роботу*).

Ж. (*Підходить до Мадлени й спираєть ся на спинку її стільця*). Мадлено!..

М. Жане!..

Ж. У вас ся ніч буде довга... А я чую, що не сила моя вернути до себе... Хочете, я побуду трохи тут... з вами?

М. Еге... Я дужеб сього бажала... Ви дуже добрі, що не кидаєте мене... не покидаєте мого тата... Коли нещастє трапить ся сеї ночі, ви його розважйте!..

Ж. Й хотіло сяб сказати вам дещо, про що ще не говорив з вами..

М. Говоріть, Жане... Коли ви говорите, я почуваю себе не такою нещасливою..

Ж. Справді?..

М. Еге.. Від того часу, як ви зробили ся нашим приятелем... Як ви сливе щодня

почали ходити до нас. . справді, мені здається, що я не така нещаслива...

Ж. Люба Мадлено!..

М. Принаймні так здається!.. Забувавши на якусь часину своє горе... здається тоді, що його нема... От і маляга — як ви тут, вони ніколи не плачуть... Ви вмієте так гарно балакати з дітьми... гоїдати їх на своїх колінах... розповідати їм чудових казок!..

Ж. (*Зворушений*). Те, що я хочу вам сказати, — се не веселі казки... се поважні слова... бо се слова любови... (*Мадлена робить рух*) й хвилинка, в котрій я кажу вам ці слова, теж поважна... (*Вказуючи на двері сусідньої кімнати*)... бо се хвилинка смерті!.. (*Мадлена здрігнула ся*) Мадлено! Я віддаю вам своє життя... Чи віддаєте ви мені своє? (*Мадлена перестав шити й дивиться на Жану з коханням і журбою*) Мадлено, відповідайтеж мені!..

М. (*Зворушеним і тремтючим голосом*). Я не можу покинути свого батька... Я не можу покинути дітей... нема у них нікого опріч мене!

Ж. Я не вимагаю, аби ви покинули свій обов'язок... Я прошу, щоб ви дозволили мені по змозі допомагати вам його виконувати... І нас двох не забагато задля сього...

М. Мій тато любить вас, Жане... Тільки він боїть ся вас... ви тайна для нього... А він такий боязкий!.. Він добре знає, що ви тутечки мимохідь... що ви швидко підете звідси... Вчора ще він сказав: „Ой, у Жану лихе на думці... не добре він скінчить!“ Мій тато не схоче, щоб я була за вами...

Ж. Ви належите цілком до себе... тільки до себе, а не до кого иншого... Ніхто не має права рішати вашу долю!..

М. Моя доля!.. Вона в сій хаті... з тими, що тут застають ся й потрібують мене!

Ж. Ви любите мене?..

М. Від того часу, як ви вперше прийшли до нас...

Ж. Отже?

М. Отже — не слід думати про те, що ви кажете... бо коли ви підете... я не можу... я не смію йти за вами!...

Ж. Я не можу, розумієть ся, обіцяти вам, що ніколи звідси не піду... Можуть стати ся події... якими я не в силі буду керувати... (*енергічно*) може стати ся, що всі ми будемо змушені піти звідси... (*коротка мовчанка*). Але доки буде можливо, я зостану ся...

М. Не треба зоставати ся, Жане, ради мене... Я не хочу ставати на перешкодї тому, що ви наважили ся зробити...

Ж. Що ви хочете сям сказати?

М. Я не знаю... Ви-ж менї не звіряли ся... Та проте я вже віддавна по ваших очах бачу, що у вас на думці... До тогож ви самі що-йно сказали: „Може стати ся також, що всі ми будемо змушені звідси піти!..“ (*Мовчанка*).

Ж. (*Мрійно*). Я ще не наважив ся... Я мріяв... так, я мріяв... про діла... може... про великі діла... Та коли мене охопить гарячка діяльності, бажання боротьби... то се для вас... через вас... з вами...

М. Для мене!... Зі мною!... З нужденною, слабою дівчиною... Я-ж негарна!..

Ж. Негарна! О, Мадлено! У вас нема зухвалої краси дукарів, виплеканої нашими злиднями та голоднечою.. у вас така краса, яку я люблю... свята краса страждань... і я схиляю ся перед вами.. (*Стає навколїшки перед Мадленою і бере її руки*) Ваше змарніле вже личко... ваші погорблені вже плечі... ваші руки, малесенькі, блідесенькі руки... пальці котрих повївечені працею... ваші очі... ох, ті очі, що вже почервонїли від смутку

та сліз... ви не знаєте, якою могутньою, святою любовю сповнили вони украї моє серце!.. і як разом з тим розпалили вони мою ненависть!... Негарна!... бо у вас не було ще молодости.. бо у вас завжди було стільки злиднів!.. Ви — немов та безщасна биливочка, що ніколи не бачила божого світа... А що, як я дам вам той світ?.. що, як я верну вам молодість?.. Як зітру своїми пестощами сліди нужди з вашого личка й серця?..

М. Не кажіть сього!.. Не кажіть сього!.. Ви примусите мене плакати!..

Ж. А ваша душа!.. Невже ви думаете, що я не відгадав її поміж усіма іншими, вашу чисту, саможертвенну, повну мовчазної, тихомирної величі! (*Підводить ся*). Так! я мушу виконати діло пімсти й справедливості!... Але для сього мені потрібна така дружина, як ви... Жінка з такою саме мужньою душею, як ваша!..

М. Жане!... Не кажіть сього!... благаю вас!... Я не маю мужности!... Ви самі гаразд бачите... що я тільки знаю плакати...

Ж. Бо ви самотня... сама-самісінька... віч-на-віч з таким страхіттем... У двох, злучені любовю, не злякаємо ся ми нічого... навіть смерті!...

М. (*В захваті*). Я не лякаю ся смерті!.. Я не лякаю ся смерті!.. Бою ся тільки, що снаги моєї не стане зробити те, що я повинна тепер зробити!...

Ж. Ви мусите бути щасливою!.. І се я мушу забезпечити вам те щасте!.. завоювати вам його!... Сьогодні я чую ся на силі се зробити!... (*Сідає коло Мадлени*) О, я мушу відкрити вам усю свою душу!... Слухайте!... Коли я прийшов сюди — ось уже рік — я був стомлений.. о, дуже стомлений, божу ся вам!.. Зневіривши ся у боротьбі.. без віри

відтоді до людей і себе самого... Своє життя я віддав другим.. я жив лише для других... А вони мене не зрозуміли... Скрізь мене не розуміли... А де тільки я не блукав, моя дитино, де не мандрував!.. сам Бог святий знає... І в Бразилії, в Нью-Йорку, в Іспанії, в Бельгії, в Англії, на півночі й півдні Франції, скрізь зустрічав я пекельну працю... каторжний визиск людини.. От лихо!... І скрізь нарізував ся я на дику темноту, на звірячу злобу, на непереможний мур пролетарської голови!... що раз, як силував ся розбуркати свідомість поодиноких людей.. як говорив із цілими громадами про справедливість і повстання, про красу і згоду... ну й щож! одні глузували просто в вічі... інші доносили на мене.. а ті знов плескали, що я поліцейний агент!.. Раби й худоба!..

М. Нещасні, Жане!... Тим більше треба їх жаліти, що вони не годні зрозуміти!.. не з їх вини!..

Ж. *(Мрійно)*. Се правда!.. Якби вони розуміли... *(робить великий рух)*, діло було б зроблене... *(Мовчанка)*. Усі були-б щасливі!.. *(Мовчанка, під час якої Жан нечаче поринув у мрії)*.

М. Ви мовчите!

Ж. *(Вертаючи до оповіди)*. Що раз, я все низче й низче падав з високости своїх мрій.. в що раз більшу й більшу нужду та горе.. Мене вигнали з Ріо-Жанейро через страйк.. Я втік до Іспанії, але там зараз на мене донесли... Мене вплатили в анархістичну змову, арештували без жадної причини, засудили без доказів... І як се я протягом двох довгих років не стратив у руках катів решти свого ума й життя... Я гнів у страшній барсельонській тюрмі.. а вийшов із неї мабуть тільки на те, щоб бачити звяза-

ного по руках і ногах серед юрби, спянілої від крові, свого приятеля Берналь Діаца... сю дитину з серцем героя, про котрого я вам часом оповідав!...

М. Ой.. ой.. як се страшно було!..

Ж. Я присяг пометити ся за нього... та иноді бувавш падлюкою... Коли, мовляв, у животі порожньо, то й на серці не повнійше.. (*Мовчанка*).

М. А далі?...

Ж. А далі... Переслідуваний поліцією, без праці, без притулку, блукав я від міста до міста, здихаючи з голоду, аж раз у Бордо закинули мене у тюрму за те, що я вкрав хліба..

М. Ой, як ви страждали!..

Ж. Я страждав, се так... Але більше, ніж від голодних днів, більше, ніж від безпритульних ночей, більше, ніж від пригод, що зустрічають бурлаків по шляхах, де віхто не ходить, по містах, де кожен їх від себе відтручує, страждав я від людської байдужности, від марности своїх зусиль показати їм щастє... А надто від себе самого я страждав... від немоцности свого розуму, від своєї темноти, від цілої тої непевности... всього того невиразного хвилювання, в котрім гинули мої поривання... Часто я питав себе, чи маю я право визволяти сих нещасних з їх темряви ва те тільки, щоб потопити їх ще глибше у своїм власнім мороці!.. Правду казав доперва Робер!.. Нічого не знати... що хвилини стримувати свої пориви, чуючи свою безсилість!.. А в додатку жасна думка, що, може, нема ніде справедливости!..

М. (*З запалом*). Ви, Жане!.. ви!.. ви, що знаєте стільки такого великого... ви, що повідаєте стільки такого гарного, немов з книжок!..

Ж. В книжках багато нісенітниць, моя люба Мадлено!.. (*Встає*). Ну, се минуло ся!.. Як прийшов сюди, після стількох трівог та розчарувань, після таких довгих блукань... як полюбив сю хатину, де стрінули як рідного мене, що був безрідним... як покохав вас, Мадлено, не тільки як жінку, а й як віднайдену віру.. всі мої душевні муки, все мое зневіре розвіяло ся... Я більше про них не згадую... З новими силами, з міцнішою вірою у будучність вернула вся моя гордість... і се завдяки тобі я став новою людиною... бо не тебе саму в тобі я полюбив — чи чуєш ти? — а всю людськість, всю будучність, всі свої сили полюбив я в тобі... (*Пригортає її*)..

М. (*Не опинаючи ся*). Мовчіть! О, мовчіть!... Не кажіть мені таких слів... Се надто гарно!... Я не маю права бути такою щасливою!..

Ж. Все можуть відобрати у нас, Мадлено, та не можуть відобрати сього щастя, що ми самі собі створили... Відтепер у двох ми будемо міцні в боротьбі з життям... ти через мене.. я через тебе!

М. (*Майже у захваті*). Се неможливо!... Се неможливо!..

Ж. А як я буду вертати ся до нашої господи з роботи або боротьби, стомлений, а то, може, й з огидою в серці... подумай про ту ясну радість... твої очі, Мадлено, твій голос, Мадлено, твоє серце, Мадлено... твоя велика мужність, Мадлено... Мадлено... Мадлено!..

М. (*Мало не зомлівши*). О, Жане, Жане!.. Чи можуть такі бідаки, як ми, мріяти про щастє?.. А особливо не треба бачити у мене того, чого не маю...

Ж. Ти та, завдяки котрій я ще вірю в те, що мусить стати ся!..

М. Се занадто!... занадто!... Ти вбиваєш мене... А що, як се неможливе?... що, як щастє лише мигцем зирнуло!... Ох, колиб я була певна того, я померлаб!... (*Жан обіймає її цютно. Мадлена цілком піддаєть ся йому*). Звідки прийшов ти, мій Жане, щоб створити таке чудо!... Я почуваю себе дужою та легкою в твоїх обіймах... Я не чую вже тягару свого тіла... ані тягару свого серця... я щаслива... щаслива... щаслива... (*Плаче*). Ох, як бє твоє серце немов молот у кузнї!

Ж. Не кажи нічого!

М. Добре... Добре...

Ж. Будь коло мене...

М. Добре... Добре... (*Мовчанка. Тихесенько*). А тато... а дїтки?...

Ж. (*Гойдаючи її*). Ми будемо їх доглядати... Ми будемо їх захищати... (*Мовчанка*).

М. (*Як у мріях*). Господи... Господи!... Чиж се можливе?... (*Раптом вириваєть ся з його обіймів, дивить ся на сусїдню кімнату. Задихаючи ся*). А мама?... а мама?... Там!...

Ж. (*Також устає і дивить ся тудиж*). Мадлено!...

М. Він скрикнув... він мене кличе! (*Чути глухо: Мадлено!... Мадлено!..*) Ой!

Ж. Нещастє зявило ся!... (*Двері відчиняють ся. З'являєть ся Луї Тїє, похнюплений, дужє блїдий, хитаючи ся*).

ЯВА X.

Ті самі і Луї Тїє.

М. Мама вмерла!... Мама вмерла!... (*Вона метнула ся до кімнати. Звідти чути її голос, ридання й поклики*). Мамо!... Мамо!... Мама вмерла!... (*Луї Тїє іде хитаючи ся. Жан піддержує його, садить на стільці, на котрий він і падає як колода, затулївши твар руками. Фабрика оддалеки скаженїє*).

ЯВА XI.

Жан, Луї Тіє, Катїяр, гурток бабів.

(Катїяр і кілька сусїдок появляють ся на порозї дверей. Зачувши гомін, Жан обертаєть ся й киває жінкам, що нещастє вже стало ся. Жінки з жалїбними рухами мовчки виходять, причинивши двері).

ЯВА XII.

Луї Тіє і Жан.

Ж. *(По мовчанїї, стоячи коло Тіє).* Отже скінчило ся?... *(З кімнати чути плачущий голос Мадлени. Жан зачиняє двері й вертаєть ся до Тіє).* Бідний мій Тіє!

Т. Така жінка!... така жінка!.. Ох, духу мого не став.. Ой, душно менї. Повітря!.. Відчини двері!.. *(Жан відчиняє двері. Фабрика одмов та пожежежа. Протягом цілої яви видко, як вона, скажешїючи, з пекельним гуготом викидає червоне, зелене полумє. Жан вертає до Тіє).* Така жінка!.. Така жінка!.. *(Жан кілька хвиль полишає Тіє його журбі, а потім тихо кладе свою руку на його плечі).* Будь мужним, мій старий товаришу!.. Ти-ж бо не сам один терпаш. Згадай за Мадлену... Ось за них! Тепер саме час показати мужність і відвагу... Треба спробувати подолати смерть..

Т. *(Хитаючи головою).* Скінчилось... Скінчилось...

Ж. Скінчилось для тебе... нехай!.. та для них що-йно починаєть ся!.. Нуж бо, стань прямцем!.. Подивсь простє в вічі твою лиху... бо година вибила!..

Т. *(Трохи роздратовано).* Що тобі треба від мене?

Ж. Виповнення обов'язку.

Т. (*Якось злякано*). Не сьогодні!... Не говори про се... Ні... Ні... Не сьогодні!..

Ж. (*Показуючи йому на кімнату*). Колиж, у котрій иншій хвилині твого горя краще, ніж сьогодні, про се з тобою говорити?

Т. Лиши мене!... Лиши мене!... Я не можу... не можу!..

Ж. Ти вважаєш себе звязаним вдякою до господаря, до його доньки, котру я нині готов був задушити!... Тебе звязують їх добродійства?.. Ну, поговоримо й про се!.. Ось уже двацять сім років, як ти з них користавш! І щож ти зискав?... Недостатки.. довги.. і вкінці смерть!

Т. (*Затуляє вуха*). Лиши мене!... прошу тебе!... прошу тебе!..

Ж. Подиви ся на самого себе.. подиви ся навкруги себе!... Ти ось на порозі старости, виснажений тяжкою працею, напів убитий затроєним повітрям, яким тут дихають... Ти лише недогарок людини... Два твої старші, що тепер були-б тобі підмогою, померли від того... (*Показує на фабрику*) твоя жінка вмерла від того... Мадлена й малі, котрим треба повітря, доброї їжи, трохи радощів, сердечного тепла, віри... вмирають від того поволі, з кождим днем... І за отсі добродійства, що суть убійства — убійства світомі й розраховані — чи гаразд ти се чуєш? — ти продаєш своїм убійцям... убійцям твоєї родини... свою свободу й частку життя своїх!... І все це ради брехні, ради ганебної милостиві, ради непотрібного лахміття.. ради недоїдків з їх мисок, які їх добродійство кидає твому голодови наче кістку собаці!.. і ради сього... ради сього... ти вперто не шкодуєш себе, не береш того, що тобі

належить ся... Й лишаєш ся поневільною худобою, що слухняно корить ся вюкови й ярму замість піднести ся до зусилля стати людиною.

Т. Ні... ні... не сьогодні!

Ж. Не сьогодні!.. А колиж! Якої ще смерти ти дожидаєш?.. В сїм проклятім місці, на сїм ґрунті муки й жаху, де справжнім злочином було, що протягом цілого століття ніхто з знеможених утомою, битих щоденно голодом, не зважив ся зняти голос... Коли я зробив те, що зробив... коли я доміг ся, що конечність зміни, потребу страйку зрозуміли сотворіння, що тямали лише приймати муки... коли я потрапив розворушити сї важкі, непорушні, боязькі душі... то ради тебе, мій безталанний Тіє, ради твоїх, котрим я віддав усю свою любов і все своє спочуття... Ах, як се ти сього не відчув?! Як се твоя душа не загоріла ся від мого огню?... І як се власними своїми стражданнями не дійшов ти сам собою, що бувають хвилі героїзму й розпуки, коли треба вміти на все відважувати ся... коли треба вміти вмирати... за живих!

Т. *(Упіраючи ся, дитинячим голосом).* Я розумію... Я розумію... та не сьогодні... Дай мені поплакати.. не говори мені сьогодні нічого...

Ж. Ну, хай!... Коли завтра ти почувеш, що хата твоя трохи порожня, бо нема тої, котру ти любив... коли ти побачиш, що бідолашна покійниця пішла, а смерть лишила ся тут... й тиняється, схплюється над тими, що ще живуть коло тебе... до якого саме часу?... тоді ти сам прийдеши до мене з криком о пімсту!.. Маєш рацію!.. Не говори тобі нічого сього вечера.. Йди, відпочинь! Лягай на сїм матраці... *(Підводить Тіє й піддержує його).*

Т. (*Бурмотить, проходячи повз ліжка дитий*) Бідні дітки!... Бідна Мадлена!... Справді... Се несправедливо!..

Ж. (*Кладе його на матраці*). Старай ся трохи заснути... Я хотів би тебе заколисати як дитину.. Спи!..

Т. (*Показуючи на сусідню кімнату*). Я хотів би її поцілувати!.. Я її не поцілував...

Ж. Ти зараз її поцілуєш... Я тебе поведу до її ліжка... Спи!..

Т. Боже мій!.. Боже мій!.. Се несправедливо!.. Се несправедливо! (*В сій хвилині в глибині кону входить Катіяр з гилькою бұзка в руці*).

ЯВА XIII.

Катіяр, дві старі жінки, Тіє і Жан.

(*Жан показує їй на кімнату. Катіяр відносить туди гильку, вертає, переходить иїлим коном і виходить. Появляється друга баба з гилькою шишини. Жан указує їй на кімнату. Вона відносить туди шишину, вертає, переходить иїлим коном і виходить. Являється третя сусідка без нічого. Стає насколішки на порозі, хрестить ся, мурмотить молитви, встає і виходить*).

ЯВА XIV.

Тіє і Жан.

Т. (*Трохи підводить ся на матраці*). Зачини двері... Я не можу бачити фабрики.. Я не хочу її чути... (*Жан зачиняє двері. Тимчасом завіса спадає*).

ДІЯ II.

Роскішна робітня. В глибині її великі двері, розчинені навстіж просто в пишній передпокій, освітлений широким вікном, що ясніє в перспективі в прямокутнику дверей. В передпокою видно визолочені поруча монументальних сходів, статуї, старовинні шпалери й малювання на стінах, — все це перерізане чотирокутними лів'ями дверей. В робітні праворуч велике вікно, ліворуч двері, закриті портієрою, гаптованою шовком. Мольберти з повавішуваним полотном. Задраповані ослівці з статуетками. На білих стінах килими, коштовні тканини, етюди.

ЯВА I.

Катїяр і покоївка.

Стара Катїяр чекає в робітні на Женевієву. Вона оглядає все — меблі, килими, цяцьки — очима, в котрих світять ся разом подив і неприємність. Покоївка очевидячки стежить за нею, переставляючи ніби до ладу деякі цяцьки й поправляючи в вазах квітки. Обидві мовчать... Покоївка, позираючи на Катїяр, дивить ся на неї чванливо та зневажливо, не дбаючи насіть, щоб се потайти. Німа гра.

Покоївка. *(Почувши ступу на сходах). Ось і панночка!... (Увіходить Женевієва. Покоївка виходить).*

ЯВА II.

Женевієва й Катїяр.

Ж. Запізнила ся я... (*Катїяр почастиво уклоняєть ся. Дивлячи ся на годинник*). Друга година!.. Страх!.. (*До Катїяр*) Та ми надолужимо загаянний час, правда? (*Приладжує полотно та наготовлює палєту*).

К. (*Прибирає услужний вигляд, в котрім однак лишаєть ся трохи ненависти*). А певна річ, що надолужимо, панночко!..

Ж. Приберіть ся так, як учора.. Жяво... Жяво... Вся справа тамечки!.. (*Показує на пакунок, що на канані*).

К. Добре, панночко... (*Увіходить льокай з таною, уставляюю шклянками та трунками, ставляє її на столик і виходить*).

Ж. (*Поки Катїяр розгортає пакунок і прибираєть ся*). А що.. сим разом уже страйк?... Га? Насправжки!..

К. (*Дивлячи ся знід брови*). Не знаю, панночко.

Ж. Як се, ви не знаєте?..

К. О, що до мене, я насамперед.. я не цікавлю ся сими справами.. О, зовсім ні!..

Ж. Одначе ви не можете не знати про збори робітників оце в сїй хвилі в салі Фанїє... про те, що за годину, може... вони ухваляють страйк!

К. Може бути... Може бути!.. Але я нічого не знаю... Та й як би я знала?

Ж. Слухайте!.. Ви певне чули ріжні балачки... Вчора увечері вони досить галасували!.. І червоні афіші... й відозви!.. Всі ці страховища!..

К. Ну так!.. Я чула то тут, то там... Але ви знаєте, моя люба панночко, мої літа!.. Що в одно вухо входить, в друге виходить!..

Ж. То ви не хочете казати?

К. Боженьку милий!.. Чи вже то думаєте, вони казатимуть мені про свої справи!.. Аякже!.. Знаєте, я вам скажу, що я думаю.. На мою думку, так оце все вигадки.. на сміх... а страйку ані на крихітку не буде... Після відповіді вашого тата депутатам... вони роздумають ся... Розважте самі!

Ж. І розумно зроблять... Моему батькови швидко урветь ся терпець... Він зробив усе, що міг... він зробив навіть більше, ніж міг.. Як щож вони правитимуть своє, то він їх розторощить!..

К. Авжеж!.. авжеж!..

Ж. А ваш син?

К. Мій син?..

Ж. Егеж, ваш син!.. Не будете-ж ви казати, що ви нічого не знаєте за свого сина?..

К. (*Трохи стурбована*). Він молодий.. Потульної вдачі... Не має ще своєї голови... Його легко можуть звабити до себе й ті і сі... Та в сути річі він певний хлопець!.. добрий хлопець!.. О, що до сього...

Ж. Навпаки, він, здаєть ся, один з найзапеклійших!..

К. Він! Сусе святий!.. Та ті, що таке сказали вам, панночко, — сеж, за дозволом вашим, свігові брехуни... вони хочуть мені зашкодити... Як би ви чули, як він говорить про вас, про вашого тата... Ах, він такий прихильний до вас... такий вже прихильний!..

Ж. Той краще!.. Ви повинні тямити, що я не могла-б продовжувати з вами свою працю, як би ваш син був нашим ворогом!.. Я, що така добра до всіх!

К. Авжеж! Правда!.. От так діла... ну й діла!..

Ж. А Мадлена?... а Тіє?... Чи не сором?

К. (*Безвизначним голосом*). О, що до сього!..

Ж. Люди, яких ми засипали своїми ласками... Ви ж се знаєте?..

К. (*Так само*). Ага!.. ага!..

Ж. Се підлота!.. Вони все нам завдячують! Ну, добре, піде-ж вона тепер з батьком просити помочи до свого Жана Руля!..

К. (*Так само*). Еге!.. Еге!..

Ж. А що се за Жан Руль, що кермує всім цим рухом?

К. Не знаю.. Та й як ви хочете, щоб я знала..

Ж. Лиха людина!.. Опришок!.. розбійник!.. Я бачила його у Тіє того вечора, як померла Клеманс!.. Ах, як він на мене подививсь!.. Якими очима!

К. Так!.. Чи бачили таке!.. (*Катіяр скінчила одягати ся*). Панночку!.. Я готова!..

Ж. Ну, то будемо працювати.. Се краще, ніж правити теревені.. Ввінці, чого вони хочуть?. Хотіла б я знати, чого вони хочуть.

К. (*Стискає плечима*). Справді!.. Чого вони хочуть?... (*В сій хвилі увіходить Робер*).

ЯВА III.

Робер, Женевієва й Катіяр.

Ж. (*Нудно*) А, се ти?

Р. (*До Катіяр, котра уклоняєть ся*). Добридень, бабусю!.. (*До Женевієви*). Я тобі перешкодив?..

Ж. Ні!.. Чому ж ти не лишив ся з нашими друзями?

Р. Не мав сили далі..

Ж. Ти прийшов сюди балакати, а се мені перешкоджає працювати.. (*Робер зближаєть ся до полотна, Женевієва обертає його*

до мольберту). Ах!.. ти роздивляєшся?... Ні... ні... Я не хочу... Ти ще з мене глузуватимеш... (До Катїяр). Ну?... А кошовка з помаранчачи?... (Катїяр робить рух, що забула, і йде шукати її до шахи в глибині кімнати).

Р. Люба Женевієво!.. твої друзі мене дратують... Вони мені болю завдають!.. Я думав, що не в силі буду діждати ся кінця свіданку... І як би я не втік із білярдної, де вони пють каву, балакаючи про жінок, безсмертність душі, про соціалїзм папи, про полювання її конї... я мабуть не витримав би!.. Тут чинять ся страшні події... а вони ось чим займають ся!.. Як се батько може жити з такими йзлопами?..

Ж. Та ти ж усіх маєш за дурнів!.. Тільки знаєш, перед тим як піти, вони зайдуть сюди!..

Р. О, тут вони балакатимуть про мистецтво.. бо вони рівнож і на мистецтво мають погляди!.. Не будуть мерзенні, тільки комічні!.. а їх комізм мене зміцняє.. він підносить мене в моїх власних очах. (Катїяр вертаєть ся з кошовкою помаранчів).

Ж. Ну, добре.. візьми книжку... читай... і мовчи!.. (До Катїяр). А ми тепер до діла!.. (Робер сїдає на танчанї... Женевієва сїдає до мольберту, який уставляє. До Робера). Ну що-ж, ти читаєш?

Р. (Напів-поважно, напів-жартливо). Я читаю в твоїй душі!..

Ж. Який ти докучливий! (Мовчанка. Катїяр прибирає поставу. Женевієва, порівнюючи модель з полотном, помаленьку хитає головою). Не зовсім так... Голову трошечки вліво, трошечки нахилїть... ще!.. От так, добре!.. дуже добре!.. не ворухїть ся!.. (Вона встає, поправляє згортки плаття і дивить ся на загальне вражїння... З рухом маляра). Яка пре-

красна!... який вираз!... який малюнок!... який... (докінчує фразу рухом, потім береться до малювання... Мовчанка). О, сі тони старої слоневої кости!... сей поритвій зморщками вид!... ся худорлявість!.. Се роскіш та й тільки!.. (Мовчанка. По кількох секундах Женевієва морщить брови, кладе палету на коліна, робить ся уважнійшою й поважнійшою). Ні, се зовсім не те.. Не розумію, що се сьогодні таке... Я не знахожу експресії... Бабусю, у вас нема експресії... Сьогодні у вас злий і суворий вигляд... (Гра облича у старої). Та ві.. ві.. се не те.. Ви зовсім не те почутте виявляєте!.. Зробіть скорботне обличчя... дуже скорботне... Ви не злі.. ви дуже скорботні!.. Пригадайте те, що я вам казала.. Зробіть, немов у вас багато лиха... багато горя... зробіть так, немов би плакали... (Обличчя старої Катїяр має лиховісний вираз. Вона дивиться на Женевієву очима вовчий. Робер, котрий стежив за цілою сїєю сценою, встає з танчана). Слухайте.. ви мене не розумієте?... (Трохи нетерпляче). Ну, немов би плакали!... Аджеж се не важко!... (Напруженість і пильність погляду старої роблять ся остільки утяжливими, що Женевієва раптом здригається, встає і відступає). Чого ви на мене дивите ся?... Ви ніколи так не дивили ся на мене!... Чи не нездужаєте ви?...

Р. (Втручаючи ся, суворо). Женевієво!...

Ж. (Роздратована). Чого тобі?...

Р. Ти дуже нервова... Ти не в настрої до роботи.. А ви, бабусю, ідіть до дому!.. (Сім разом Катїяр дивиться на Женевієву й Робера безтямно). Так краще буде... Повірте мені!... (Катїяр устає й роздягається ся).

Ж. На що се ти кажеш?... На що се ти робиш?...

Р. (Владно) Прошу тебе, не змушуй мене до більшого...

Ж. (*Кладе пальту й пензлі й платить Катїяр гроші*). Ви ж прийдете завтра?

Р. (*Хутко*). Вона більше не прийде!..

Ж. (*Нетерпляче й стурбовано*). Але... Чому?...

Р. (*Перебиваючи її*). Цить!...

Ж. Ти з глузду зїхав?... Що се напало на тебе? Робер!.. Робер!.. у тебе також злі очі!..

К. (*Скінчила роздягати ся, лагодить ся іти*). Панночко... паннчу... пробачте!..

Р. Ідїть, бабусю... І не виносьте занадто багато ненависти до сього дому!.. (*Катїяр виходить повагом, важкою ступою, не розуміючи. Женевїєва дзвонить. Являеть ся покоївка і проводить Катїяр. Перед тим як зникнути, показуєть ся суворий профіль Катїяр на яснім тлі вікна передпокою*).

ЯВА IV.

Робер і Женевїєва.

Ж. (*Сердата, втираючи сльози, що виступили на очах*). Так мене зневажити!.. Перед сією старою жебрачкою!.. Ах!..

Р. Женевїєво!..

Ж. Убирай ся!.. Не балакай зі мною.. Ти мені осоружний!..

Р. Женевїєво!

Ж. Ніколи не сподївала ся сього від тебе!.. (*Ридає*). Ти зовсїм зїхав з глузду!.. Се гидко!.. гидко!.. Що подумає вона про мене?.. Що почне казати про мене?..

Р. Не плач.. Не годить ся, щоб вони, прийшовши сюди, бачили, що ти плакала!.. Слухай.. як би ти була велика художниця, здатна обдарувати людськїсть архитвором.. страждання її жалошів.. Се було-б добре!..

Але для того, щоб справити собі в своїм пtiчiм життiю на хвилину розривку або вихвалку... грати ся так з горем та злиднями бiдноти... се, я скажу, погано... се негiдно високої душі...

Ж. (*Уражена*). Я не маю гадки бути великою художницею.. Одначе, мiй медаль.. в Сальонi.. торiк.. Здасть ся менi, се щось важить...

Р. Моя бiдненька!..

Ж. Ти мене драгуеш.. ти мене драгуеш.. Насамперед, я не прохала тебе сюди приходити.. Я тут у себе.. Чого ти прийшов!

Р. (*Дуже лагiдно*). Я хотiв дати тобі зрозумiти... Женевiвiв, згадай нашу чудову матiр, чесноти котрої стiльки часу оберiгали наш дiм вiд катастрофи, яка йому тепер грозить...

Ж. Ну так що?

Р. А ось що.. Вона заповiла тобі великiй обовязок.. i найпрекраснiйше й найлюбiйше покликання яке припадає сповнити жiнцi... гамувати спянiлiсть силою, вставляти ся за слабими, виховувати на людiй подiбну до худоби темноту. Я не вимагаю, щб ти сповняла сеiй обовязок так, як наша покiйна мати — ся свята жiнка — аж до цiлковитого самозабуття.. а як узагалi ти його сповнила?...

Ж. I тобі, що кинув рiдну хату... тобі, вiдступницьке життє котрого є найбільше горе для нашого батька... тобі пристало говорити про обовязок!

Р. (*Твердо*). Я стараю ся його сповняти по змозi в иншiм мiсцi, не тут, де я нiяк не можу... а ти — ти саме тут i повинна його сповняти!..

Ж. Я роблю все, що можу... я добра до всiх... всiм доброчиню... I всi мене ненавидять!..

Р. Треба, моя люба Женевієво, вміти давати не лише самі гроші... а й свідомість... надію... любов!..

Ж. Отже скажи, що я лиха!..

Р. Ні, ти не лиха... але ти не вмієш любити... наша мама вміла... і її великвій приклад зник звідси!.. (*Робер бере Женевієву за руки й пригортає її до себе*). Ах, як би я міг перекласти в твою голову бодай крихту своєї гадки!.. (*Женевієва трохи м'якшає й заспокоюєть ся*) бодай крихту душі нашої матері перекласти в твою!

Ж. Я нужу тут свігом... Мене лякають всі ці люди!.. Вони лихі!

Р. Се тому, що ти занадто далеко від них!.. Злих сердець нема... є лиш серця дуже далекі одно від одного... що не можуть порозуміти ся... завдяки віддаленню — ось в чім велике нещастє!. (*Гомін на сходах*). Твої друзі!.. Витри очі, усміхни ся!.. (*Цілує її*). Не жури ся..

Ж. Як ти хочеш, щоб я не була смутна, коли ти говориш зі мною?.. Ти завжди говориш мені про таке, чого я не розумію..

Р. Бо душа твоя не там, де моя... Ми дивимо ся на стражданне з ріжних боків

Ж. (*Задумана, силкуючи ся зрозуміти*). З ріжних боків дивимо ся на стражданне!.. (*Увіходять Капрон, Дюгормель і Делятруд*).

ЯВА V.

Ті самі й Капрон, Дюгормель та Делятруд.

Дюг. А ми-ж то думали застукати вас у розпалі роботи, панно Женевієво!

К В розпалі натхнення!

Ж. Я не в настрої... я відіслала натурницю. (*Робер підходить до вікна й удає, що дивить ся на краєвид*).

Дел. (Розглядаючи етюди на стінах). Завсїгди революціонерка, люба Женевієва!.. Імпресіонїстка навіть, осмілю ся сказати!.. Біле... рожеве... блакитне... Що се таке?.. (Показує на полотни). Се млин?

Ж. О, пане Делятруд!.. Ви добре бачите, що се баба збирає хмиз!

Дел. Се... хйба?! (Бере льорнету й придивляється уважнійше). Справді!.. З першого погляду я взяв сю стару бабу за млин!.. А втім я завжди помиляю ся з новою школою... Море, баби, що збирають дрова, млини, сади, отари, грозове небо.. все це однакові-сїньке!.. вибачте за щирість, моя дитино!.. Та ви знаєте, що в малярстві, як і в політиці, як і в усьому... я старий дурень... обстоюю за традиціями. Проте чудово... повно світла... кебети!.. (Розглядає інші етюди). Дуже цікаво!..

К. Не слухайте його... Перше, він любить вас подрочити... а друге, наш приятель Делятруд є той, що художники звать філістер!

Дел. І я сим пишаю ся!

К. І він сим пишаєть ся!..

Ж. (До Дюгормеля). Чи не хочете пива, пане Дюгормель?..

Дюг. Залюбки, ванно Женевієво... (Женевієва наливає пива). Дякую.

Ж. А чому тато не прийшов з вами?

Дюг. На нараді з Меґре.. Він буде тут, гадаю, за кілька хвилин!

Ж. Якїсь новини про збори робітників?

Дюг. Напевне Меґре їх принїс... Ми зараз довідаємо ся.

Ж. Ох, нетерпеливлю ся... ох, бою ся!..

Дюг. Се справді нещасливо випало... Бою ся, що доведеть ся відложити велике полюванне, яке я хотїв вам запропонувати.

Ж. Ви дуже боїтеся, правда?

Дюг. Дуже, ні... Не думаю, щоб була потреба занадто непокоїтися... Але, розуміється, округ буде якийсь час зворохоблений...

Ж. А батько дивиться на це дуже зчорна!

Дюг. Арган песліміст.. Він часто густо уявляє собі таке, чого зовсім немає... Рух далеко поверховніший, ніж глибокий...

К. (*Відходить від Делятруда*). А для чого бути страйку тут, де його вколи не було?.. Ось про що треба спитатися!..

Дюг. Очевидячки!..

Дел. (*Знову сїдаючи коло Женевієви*). Очевидячки!..

К. А далі, припустім... що таке страйк?.. особливо, як з початку поставити ся до нього енергічно й нічого не попустити... Нічого!.. Що значать сі поганці перед величезною промисловою й фінансовою могутю Аргана?.. Тільки чи вистане у нього потрібної енергії?..

Ж. (*Хутко*). Ви в сім сумніваєтеся?..

К. Ні, панно Женевієво... Я зле весловив ся... Я не сумніваю ся в енергії вашого батька... навпаки, він людина дуже рішуча, дуже відважна.. Він двацять разів дав нам докази своєї дивної сили опору... се так, та все-ж таки є трохи його вини в тім, що тепер діється.

Ж. Так? Яким способом?

К. Бо разом з тим він і мрійник!.. Вірить в поліпшення низчих клас!.. (*здіймає руки до неба*) в поліпшення моральне робітництва!.. Яка помилка!..

Ж. В усякім разі благородна!

К. Ні, панночко, благородних помилок нема... Є лише просто помилки!.. Бачите бо, він занадто багато попустив на своїх фабриках... Він допустив розвинути ся — проти

себе самого — робітничим спілкам, ріжно-родним союзам, котрі смерть для праці, послабленне поваги господаря.. зародок революції!.. Як що ви дасте робітникови на двацять су добробуту й свободи, він зараз вимагатиме їх на двацять франків!.. Се вже так заведено!..

Дюг. О, залежить..

К. Залежить?... Від чого?... Ні.. Ні!..
Пустіть йому поводи, так він вам задер хвіст, забрикає й помчить, сам не знає, куди.. й троцитьме все на дорозі.. Я вже давно його спостерігаю. (*Топом, що потверджує й не зносить суперки*). Пролетар — се з ірина нездатна до виховання, до організації!.. Його можна втримати, лише давши добре відчуття вудела в роті та батіг на крижах... Я казав се колись Арґанови... бо зі своєю пристрастю до еманципації, зі своїми кооперативними пекарнями і різницями.. зі своїми професійними школами, з запсогоговими та пенсійними касами, товариствами обезпечення.. з усією цією соціалістичною бриднею — так, соціалістичною, завдяки котрій замість зміцнити свою власть ризикуєш її зменшити або й зовсім стратити.. він робить трудним і небезпечним наше становище, бо всі ми приневолеві взорувати ся на нім!.. Нині він мусить признати, що я мав рацію!.. (*Політисти рух Женевієви*). Уважайте, панно Женевієво, що сим разом я не вірю у страйк.. Як і Дюгормель, я певний, що рух сей штучний.. не має поважнійшої основи.. отже, значить, його легко буде спивити.. Я хотів би, щоби було се нашому приятелеви пересторогою й наукою... аби він нарешті зрозумів, що нема инакшого способу правати сею худобою як тільки коротше її загнуздавши.. взливши їх добре в крєпи, як вони кажуть

(Робить рух, ніби закручує шрубку). Та тільки навсправжки... міцно... безмилосерно..

Дел. В ґрунті річи й загалом правда ваша, любий Капроне.. хоч, либовь, проти сього, можна би багато чого сказати.. Але тут стан виїмковий.. Хвалити Бога сучасні ідеї не дуже ще проникли в наші сторони. Провідники не мають впливу... бодай великого на наших чесних робітників!.

К. На наших чесних робітників!.. Гай — гай!.. Ви вірите?..

Дел. Цілком!..

К. А сей Жан Рупль, що протягом кількох днів потрапив розгнuzдати п'ять тисячів робітників.. п'ять тисячів робітників, що досі опирали ся супроти всяких підбурювань, супроти всяких накликувань до бунту?

Дел. Химерник!.. балакун!.. Та ви самі-ж кажете, що не вірите у сей рух?

К. Аякже.. Аякже.. Проте Арґан признає вплив сеї людини.. він запевнює, що Жан Рупль красномовний.. може захоплювати й потягти за собою.. здатний на саможертву, має хист до пропаґанди й велику відвагу!.. Се, запевняю вас, мій любий Делятруде, більш ніж треба, щоб у короткім часі отруїти цілій округ!.

Дел. Годі бо!.. Сі прикмети властиві виключно аристократії та буржуазії. Вони не можуть запалити душу простого робітника.

Ж. Я не така певна, як ви.. Я знаю сього Жана Рупля.. Він страшний!..

Дел. Ні, моя люба Женевієво, ви даремне лякаєте ся.. Властиво кажучи, люди нічого не ваять, бо їх завжди можна приборкати... тільки ідеї страшні.. Ну, а що до ідеї — тутешнє становище, кажу вам знову, чудесне!.. Подумайте!.. На що малиб робіт-

ники нарікати?.. на що могли б вони нарікати? Вони дуже щасливі..

К. Вони надто щасливі.. за це саме я їх і виную...

Дел. Вони мають все... добру плату... добрі мешкання... добре забезпечення... союзи... що я зі свого боку, дорогий Капроне, теж, як і ви, вважаю надмірним...

К. Скажіть... скандальним!.. потворним!.. *(Запалюючи ся)* Як?.. робітники... простісінькі робітники... люди без освіти... без моральності... без відповідальності в життю.. що не мають аві шага... що проїдають, чи краще, пропивають усе, що заробляють... і в міру того, як заробляють... мають право гуртувати ся у спілки, як і ми, їх господарі, й проти нас?.. Та швидче, ніж згодити ся на таке несвіцьке, таке протигромадське право... я волію спалити свої фабрики.. так.. спалити їх ось-цими-от руками!.. *(Помітивши рух Робера)*. Ах! Я добре розумію... ви впевняете...

Р. *(Дуже зумно)*. Я, добродію?.. Я цілком не впевняю... я слухаю вас.. Продовжуйте!..

К. Та, та, та!.. Ви впевняєте, що ідеї змінюють ся, що вони змінили ся... що вони колись змінять ся?.. Не правда?

Р. *(Дуже невиразно)* Як воля ваша!..

К. Ну, мені се байдужісінько!.. Я хочу лиш констатувати, що інтерес річ невідмінна... невідмінна, розумієте?.. А інтерес вимагає, аби я збагачував ся всяким способом і якомога більше... І понад се я й знати вічого не хочу!.. Я збагачую ся — от і все!.. Щож до робітників... вони дістають свою плату, чи не так?.. Нехай же дадуть нам спокій!.. Невже пак ви рівнятимете до економіста та продуцента, такого як приміром я, — дурного

робітника, котрий нічого сінько не тямить, не тямить навіть, що се таке Жан-Батист Сей або Леруа Боліє!.. Робітник, молодий мій друже, се жива нива, яку я обробляю, яку я глибоко зорюю!.. (Запалюючи ся) яку я зорюю великими людськими скибами, щоби посіяти на ній зерно багатства, котре я звезу, котре я складу в свої скрині... А що до соціального визволення.. рівності.. і як ще ви се звете? — солідарности?.. Боже мій! я не бачу жадної перешкоди заводити ся їм на тім світі!.. Але на сім... Постривайте!.. жандарми.. ще раз жандарми... і завсіди жандарми.. Ось як я розвязую соціяльне питання!..

Дюг. Ви трохи далеко заходите, Капроне... я не такій виключний, як ви... Проте, я не можу заперечити, що в тім, що ви сказали, є багато правди...

К. Щеб пак!.. Я не говорю на вітер... Я ві поет, аві мрійник!.. Я — економіст... мислитель... і не забувайте, республіканець... справжвій республіканець!.. В мене говорить не дух минулого, а дух сучасности... і яко республіканець, що ним ви завсіди мене бачили, готов я боронити величніх здобутків 89 го року проти венаситу голоти!..

Дюг. Річ відома, що не можна відмінити того, що існує... В демократичнім суспільстві, добре впорядкованім, потрібні й багаті й бідні... сеж ясно!.. Що стало ся б з багатими, як би не було бідних?.. А що зробили б бідні, як би не було багатих?

К. Се впадає в очі... Бідні потрібні на те, щоби багаті більше чули ціну свого багатства... а багаті, щоб давати бідним приклад усіх громадських чеснот!..

Дюг. Чудово сказано!..

Дел. Се речення повинно б служити за надпис до всіх наших установ.

Дюг. Се так справедливо, що я хочу вам признати ся... (*Рух уваги*). Ну от... ви знаєте, що я сгрілець!.. А як я був бідний — (*До Женевієви*), бо я був бідний, панночко... (*Добродушно*) Як бачите від сього не вмирають, — так от, як був я бідний, я не міг погодити ся з упривілейованими ловами... й, кажу вам щѣросеречно, обурював ся, що не дано права всім полювати, бодай на державних землях... Як жеж зробив ся багатям, відразу змінив свій погляд..

К. Ще б пак!.. У вас відкрили ся очі... ви зробили ся видющі..

Дюг. Я відразу зрозумів економічну користь великих ловів, де можна бачити, як віддані їм люди тратять по 300 тисячів франків річно на годівлю бажантів.

К. „Економічна користь великих ловів“ — от так слово!

Дюг. Бо скажім по щирій правді. хибя бідняк, — браконієр візьмим, може витратити 300 тис. франків на годівлю бажантів для ловів?

К. (*До Робера*). Відбийте сей удар, молодче!

Дюг. А куди йдуть сі 300 тис франків?... Та ж ідуть вони на всіх... на ввесь загал!

К. Подивляйте, як по матерньому відносять ся суспільність... навіть до браконієра!

Дюг. Зрозуміло... Кожному перепада..

К. Незбито!.. з економічного, наукового, математичного погляду незбито!.. Все питання тут!..

Дюг. Воно ще й в тім, що як свідчить мій приклад, дуже легко всім зробитися ба-

гатими... при помочи порядку, ощадности... й пошановання законів..

К Так що ж, спробуйте проповідати їм сю здорову правду !.. Вони трактуватимуть вас як визискувача й завершать вам просто в очі свою Карманьолу !.. *(Робить кілька кроків, несамовитий, тупочучи ногами й скрестивши руки позад себе. Потім раптом робить рух, ніби закручує шрубку)* В крепи їх... в крепи їх... Се тільки влишило ся зробити !.. *(До Робера, що наближаєть ся до гурту)*. Так !.. так !.. Смійте ся, стискайте плечима !.. Ви — молоді.. ви вірите в усі ці дурниці.. але й ви зречете ся їх !..

Дюг. Всі ми були такі . всі ми були такі, як ви, Робере. Та життє, життьовий досвід самі вже виправляють наші погляди й вилічують нас із наших поривів.. Ох, життє !.. воно не жартує.. з нами особливо..

Дел. Ми маємо муки, розчаровання, терпіння, клопоти, важні обовязки, яких бідні не знають... Вільні люди сі бідняки !.. Вони роблять, що хочуть... Вони думають тільки про себе.. Тим часом, як ми... *(Зітхає)*. А що страшне в нашім становищі так се, що не можемо зробити ся бідними, навіть як би хотіли !.. Так, моя люба Женевіво... Я завсїди голубив сю чудову мрю.. Я хотів би мати невеличку ниву з хатиною кю.. корівочку... конячинку... й дві тисячі франків... ні одного су більше !.. дві тисячі франків... які я заробляв би, обробляючи свою нивку... Бути бідним !.. Яка радість !.. Як се чудово було !.. Що за прекрасна, просто віргілівська ідиля... Не мати громадської відповідальности... ні розширення шлунку... ні неврастенії, ні подагри !.. бо бідняки щасливі, вони не знають подагри ! А я навіть уві сні не можу

бути таким щасливим, безжурним та здоровим бідняком!

Ж Ш. - ж вам перешкоджає?

Дел. Дітино моя люба, у мене за багато палат, замків, лісів, ловів, друзів, челяди.. Я прикований до сеї каторжної тачки — до багатства!.. *(Зітхаючи)* і мушу її тягнути! *(Капрон і Дюгормель потакують, й собі зітхаючи та здіймаючи руки до неба).*

Ж. *(Встає і йде до дверей).* А тато не йде.. Я справді турбую ся..

Дел. *(До Дюгормеля і Капрона).* Бачте.. вона турбуєть ся!.. А хиба бідні коли турбують ся? *(Встає).* І вони нам заздять!.. *(Обернувши ся бачить Робера, що знову стоїть, сперши ся об лутку великого вікна робітні),* Чого ви сидите в своїм кутку, Робере?.. Чому нічого не скажете?

Р. *(Через щілу сю яву виказує велике зденервованне).* А щож я міг би вам сказати? Ви глухі до віку!.. Ви не чуєте ні того, що благає вас, ні того, що грозить.. Ви подібні до тих, що жили сто років тому — тільки у вас ще менше жалю, а ще більше лютої й жорстокої пихи.. Коли революція була вже біля вих.. коли вона застромила свої кіхті в їх шкіру, коли вона дихала їм просто в твар своїм кривавим подихом.. вони казали, як от ви: „Ні, се нічого! Так завсіди було, так завсіди й буде!.. Час бідних ніколи не прийде!“ А проте він прийшов.. з ножем гільотини!..

К. Що се ви нам співаєте?.. Революція?.. Так тож ми її зробили!..

Р. Ви її зробили!.. а тепер вона вас пірве!.. *(Чути невизрачний гамір, віддалені ще покрики, співи. Робер відчиняє вікно й простягає руку в напрямі гамору).* Послухайте лишень! *(Усі витягають шиї до вікна).*

К Що се?.,

Р. Се біднота іде!. (Тиша в роботі. Крики зближають ся. Співи чути виразнійше. Всі три слухають, що раз більше витягуючи ший, перухомі, дуже бліді). Се біднота йде!. Біднота, яку ви заверечуєте, пане Делятруд... Біднота, яку ви обробляєте, яку ви зорюєте великими скибами, пане Капрон.. (Крики „Хай живе страйк!“ чути майже виразно). Ну що, чи чуєте її сим разом? Сьогодні вона йде сюди.. Завтра буде у вас.. Завтра буде скрізь!. (Серед глухого гамору й тупотняси юрби, яка йде в поході, чути звуки Карманьоли). Я справді бою ся, пане Дюгормель, що ваші лови будуть трохи поцсовані.. (Робер зачиняє двері). Ну що, годі?.. Ви вже вмовкли?.. А ваш войовничий запал.. ваш героїзм?.. Навтікача вже?.. Як!.. досить, щоб кілька бідняків заспівало на дорозі.. аби ви параз замовкли.. й поблїдли від переляку!..

К. Від переляку?.. Що ви кажете!.. Ви!.. Я!.. Ну, вибачайте!.. (Гамір, крики збільшують ся.. Показуючи кулак у вікно). Голота!..

Дел. (Перемагаючи свій жах). Лишіть!.. Вони п'яні!..

Р. П'яні? Може.. Але від чого?.. Знаєте се?..

К. Ах, ви остогидли мені нарешті! Чого се ви тут нині?.. Чого ви тут?.. Тепер се ясно.. А—га! Се ваші друзі!.. Ви врийшли.. До чорта!..

Р. Схаменіть ся, добродію!..

Дюг. Годі!.. Годі!.. Се не навсправжки.. Я не можу припустити, щоби се було навсправжки!.. Вони бавлять ся!..

Ж. (Журливо, не спускаючи дверей з очий) А тато!.. тато не йде!..

К. А чи зачинена замкова брама?..

Ж. (Перелякана, дзвонить і йде до передпо-

кою й перехиляється через поруча сходів) Жо-
зефе!.. Аделю!.. Батисте!.. (Нахиляється ще
більше). Замкніть браму... Веліть замкнути
браму... (Схвильована й тремтяча вертає до
робітні, де Робер старається її заспокоїти).
Боже мій!.. Боже мій!..

К. Аби тільки нам можна було вернути
до дому!.. (З'являється Арган) А, нарешті,
ось Арган!..

Ж. Тату!.. тату!.. (Всі обступують Ар-
гана).

ЯВА VI.

Ті самі й Арган.

К. Ну що?

А. (Дивиться на своїх приятелів здивовано,
майже зневажливо). Заспокойтеся, мій
любий Капроне... Брама замкнена...

К. Так.. але... дорога...

А. Дорога вільна з горішнього боку
парку... Я звелів запрягати ваші коні... Ви
можете вертати до дому без опаски Дсве-
деться тільки крюк зробити, от і все!..

К. То їдьмо! (Крики, що не вгавали, дуже-
чашують. Чути цілком виразно: „Геть із Арга-
ном! Хай живе страйк!“)

Дел. Їдьмо... їдьмо!.. Ніколи б я не
думав... А де мій капелюх?.. Мій капелюх?..
(Даремно шукає свій капелюх). Паскудно!..
Нарешті... й тут страйк!.. Що буде з нами?..
Де мій капелюх?..

А. (Бере капелюх, що лежить на стільці,
на виднощі). Не хвилюйтеся так, Делятруде!
Ось він... Їдьте!

К. (Урочисто, бере Аргана за руки) Лю-
бий мій Аргане!.. ви вичерпали всі засоби
примирия... ви їх вигодували... Для сих оприш-

ків ви собі відмовляли.. Ви їм віддавали все, до останньої сорочки.. Чогож іще їм треба?.. О, ні!.. Вам нічого вагатися... Балакати з ними можна тепер тільки при помочи рушниць.. Будьте енергічні, мій друже!. і головна річ — військо!.. військо й військо!. Подумайте тільки об тім, що ви бороните не лиш себе й свої фабрики, а й нас.. До чорта!.. свободу праці.. суспільність!..

Дюг. Не уступайте й на ніготь!.. Вони хутко піддадуться!..

К. Ах, як би в їх взяли в крепи!.. Я досить вам про се говорив!..

Дел. Назавжди приївся мені той лібералізм!.. Насамперед енергія!

А. (З обридженнем). Так.. так.. Здайтеся на мене!. До побачення.. Їдьте!

К. Чи принаймні ви певні, що дорога вільна?

А. Певний... Та їдьте!

К. І військо!.. Таки зараз!..

Дюг. Наука!.. страшна наука!..

Дел. Ми числимо на все!..

А. Так.. так.. (Прощаються.. Відїздять усі три.. Іронічно, дивлячи ся в слід їх). Ех, сїромахи.. І се мої союзники!

ЯВА VII

Арґан, Робер і Женевієва.

На дворі галає, вигуки, спів то припливають, то відпливають, наче хвилі. Арґан трохи похмурий, проте дуже спокійний сїдає на крісло, а коло нього з одного боку тремтяча Женевієва, а з другого Робер, смутний і задуманий.

А. Дай мені трохи води, Женевієво!
(Женевієва наливає в шклянку води, котру Арґан

жадливо випиває). Спасябі, доню!.. (*Коротка мовчанка*). А ти, Робере?

Р. Тату!..

А. Тобі не місце тут... Я не хочу силувати тебе вибирати між твоїми почуттями... твоїми поглядами... і мною...

Р. Тату!..

А. Ти вїдеш звідси сьогодні ввечері!

Р. Я щойно хотїв просити вас, тату, про се... (*Стурбовано й несміло*) та попереду дозвольте меві..

А. Жадного слова, прошу тебе!.. Я нічим тебе не докоряю... ні в чому не винувачу!.. (*Серед гамору чути виразно: „Хай живе Робер Арґан! Хай живе страйк!“ Робер, страшенно здивований, хоче протестувати. Арґан утримує його рухом. Коротка, але дуже важка мовчанка. Вкінї, з видимим смутком, схвильований, продовжує Арґан свою мову*). Я не винувачу тебе!.. Але не будемо побільшувати непотрібними словами... тої смутної відлеглости, яку поклала сьогодні між нами отся подія!..

Р. Тату!. Тату!..

А. (*Дуже благородно*). Між нами, сину, мусить бути від тепер тільки... мовчанка! (*Встає*).

Р. (*Зворушений, кидаючи ся в обійми батька*). Я вас люблю... Я вас поважаю.. Й покладаю віру у вашу жлість... у вашу справедливість... (*В сїй хвилі камінь, кинутий знадвору, розбиває одну з шиб вікна і падає коло ніг Арґанових. Женевієва скрикує*).

А. (*Підіймаючи камінь*). Справедливість!.. (*Кладе камінь на стілець. Завіса*).

ДІЯ ІІІ.

Кабінет Аргана. Обстановка пишво сувора. В глибині двері. По обидва боки дверей велика книгозбірня. Стіни вкриті старовинними шпалерами. На коминку, що стоїть між двома вікнами, мармурове погрудде. Крісла з високими спинками. Навпроти коминка велике бюрко, закидане паперами. Тапчани. Вітрини зі зразками копалин та камінців.

Як піднесить ся завіса, Арган сидить при бюрку й працює. Льокай вводить Меґре, котрий сідає проти Аргана при другім кінці бюрка.

ЯВА І.

Арган і Меґре.

М. *(Побачивши лямпу коло Аргана на бюрку, де панувало безладде).* Еге!.. Ви сю ніч не лягали!..

А. Я відпочив кілька годин ось на сім тапчані... Що нового!

М. Машиністи не прийшли до майстерні... побратали ся зі страйкарями... Сього треба було сподівати ся... Я мусів спинити машини.

А. Не було жадних випадків насильства, як учора?

М. Ні... Ніч минула розмірно спокійво..

Вчора ввечері Жан Руль зібрав страйкарів у Пре-дю-Руа... Стоячи на столі, при світлі кількох свічок, він прочитав їм кілька популярних оповідань... палких описів різанини, катовання, палення живцем... Потім намовляв їх до мучеництва.. А коли він притомляв ся, книжку брала Мадлена й читала далі на диво проймаючим голосом... Та чи вони погомили ся, чи се їх не цїкарило, тільки там було дуже мало мужчин.. Юрба складала се переважно з жінок, що слухали в глибокім мовчанню... й так пильно-уважливо, немов на службі божій... Розійшли ся вони тихо й без бешкету!

А. Незвичайна й дивна постать сей Жан Руль!.. В иншім часі він був би, може, великою людиною... великим апостолом..

М. Ну, вже того не знаю.. Але в нашім часі се небезпечний шелихвіст. Се щастє, що він мало тямить в політиці й сам не зна, чого хоче й куди йде!.. А то-б з його величезним впливом на сї слабї голови.. боротьба з ним була-б небезпечнійша... й люта.

А. Містиків треба ще більше бояти ся, як кого иншого... бо вони більше, ніж хто инший, впливають на юрбу... яка лише захоплюєть ся тим, чого не розуміє... А Мадлена... що за дивна зміна!..

М. Вона, може, небезпечнійша, ніж Жан Руль... В її очах світить ся непевний вогонь!..
(Мовчанка).

А. Ви певні, що у них нема грошей?

М. О, я сього певний!.. Вони вже починають голодувати... А того, що вони награбили з бакалії Роде та по пекарнях, на довго не стане... Так, але завтра?

А. А загалом?..

М. А загалом, не вважаючи на гірший зовнішній вигляд, захоплення менше.. менше

віри!.. Дехто вже нарікає на Жана Руля.. Голодранці не здолають від тепер видержати й тижня голодівки!..

А. Я не розумію, чому Жан Руль зрік ся підпомоги радикальних та соціалістичних послів... Сим одним він позбавив страйкарів харчу... На що він надіється?

М. На чудо!.. що він запалить в їх душах героїзм і саможертвенність мучеників... *(Кисає головою)* На щастє се не на наші часи!..

А. *(Задуманий)* Може!

М. *(Скептично)* Ну, та як би там ні було, час би вже й на військо!..

А. Прийде сьогодні... Ох, не легко було мені на се зважити ся... бо тепер досить найменшого заворушення, найменшї зачіпки.. якогось непорозуміння.. щоб потекла кров!.. *(Мовчанка)*. Чи міг я зробити инакше?.. Тут же є й неповинні, їм також загрожує небезпека, і я їх повинен захищати... А втім, сподіваю ся, що військо вживатиме своєї сили умірковано. *(Мовчанка)*. А мій син?

М. Я що йно хотїв вам сказати... Пан Робер учора ввечері перед зборами страйкарів у Пре-дю-Руа бачив ся з Жаном Рулем..

А. Не може буги!..

М. Перепрошаю...

А. Ви певні того?

М. О, певний!

А. З якою метою?.. *(Мєгє робить рух, що він не знає нічого більше)*.

Від тої хвилини, як страйкарі завернули його вигукуючи: „Хай живе Робер Арґан!“ із двірця, куди він поїхав на мій приказ, й став ся їх невізником... Робер, здаєть ся, зрозумів те неприродне й гидке становище, в яке поставила його ся подія супроти них і супроти мене... Але.. Справді... Вчора я

бачив, що він був схвилюваний більш, як звичайно... й похмурніший!.. Мені не раз здавало ся, що він хотів мені щось сказати... й нічого не сказав!..

М. Може він старав ся навернути до згоди!..

А. Була б се для мене страшна прикрість і зневага!.. (*Мовчанка*). З усіх прикростей сих прикрих днів найбільша... Меґре... що лишила в моім серці рану, яка не загоїть ся, може, до віку... се... се страшна... пекельна їх гадка підняти... о, не з його волі... звісно, не з його волі... сина на батька!.. Се так само страшне, як батьковбивство!

М. Не перебільшуйте, добродію! Вони гадали, що перешкодивши йому поїхати... матимуть коло вас людину, яка буде для них корисна... яка боронитиме їх справи... яка кінець кінців вирве від вас для них уступки... А пан Робер, — натура щира й великодушна!..

А. Але екзальтована, а се мене й лякає... Його душа — вулькан... де кипить... де клекотить незвичайна лява!..

М. Та не трівайте ся так... У вашого сина глибоке почуття свого обовязку!..

А. Так... Але в чім він бачить свій обовязок?.. Я не знаю сього!.. (*Мовчанка*). Ох, знаєте, мій любий Меґре!.. я тепер збентежений... невдоволений з себе самого... Мое серце сушить журба!.. Питаю ся я себе, чи все я зробив, що слід було зробити!.. чи не можна було ще що зробити для сих сучих синів!..

М. Тепер не час, добродію, ставляти собі такі питання... І вам і всім нам потрібна ваша душевна твердість, ваша мужність і рішучість!.. Яж вам про се казав!.. Вам нічим себе докоряти!.. Все, що можна було зро

бити, ви зробили!. Слухайте!.. Чи є де у Франції підприємство, де-б працю так оплачувано, де-б робітника так шановано?.. Сьогодні ви повинні мати одну лише думку, одну лише мету: здавити страйк!.. А потім, можете й мріяти!..

А. *(Водячи рукою по чолі)*. Ну!.. *(Збираючи до теки розкидані по столі папери й подаючи Мегре)*. Почта... Ви знайдете тут оферти з Німеччини, що пропонують мені забезпечити замовлення на час страйку.. Вони трохи тяжкі й може передчасні!.. Ну, там побачимо!.. Перегляньте їх!.. Свою думку скажете мені ввечері!.. *(Встає, Мегре й собі встає й лагодить ся йти)*. А розпорядили ви про харчування війська?..

М. Вже готово...

А. Чи не треба боятися несподіваного нападу?

М. *(Хитаючи головою)*. Де-де!.. Жандарми обсадили дві пекарні.

А. *(Простягає йому руку)*. Вибачте, любий мій Мегре, мою кволість в сій хвилі... Ви, що зносите з таким спокійним серцем цілий сливе тягар ненависти сих скажених... *(Мегре робить заперчливий рух)*. До побачення!..

М. До побачення, пане Арґан!.. *(Мегре виходить. Арґан хвилину порядкує папери на бюрку, потім дзвонить. Являється льокай)*. Скажіть панови Робероу, що я чекаю на нього тут!.. *(Слуга виходить. Арґан задуманий ходить по хаті. Потім спирається спиною на мармуровий камінок. Увіходить Робер)*.

ЯВА II.

Арґан і Робер.

В присутності сина Арґан тратить по-троху свій спокій. Обличчя його з замисленого

і мрійного, яким було в попередній яві, робить
ся ступнево першовим, задерикуватим. Проте по-
мітно, що він силкується зананувати над собою.

А. Сідай... і побалакаймо.

Р. (Сідає). Я вас слухаю, тату!

А. (Гостро). Після твого тріумфального
повороту... тріумфального, чи не так?.. Вла-
сне, що так!..

Р. О, тату!

А. Якогож иншого слова, на твою дум-
ку, мав би я ужити?.. Принесений, поверне-
ний сюди, як прапор... як їх прапор...

Р. Яким тоном говорите ви зі мною,
тату!.. Та й по що так згадувати про випадок,
такий прикрий для нас обох?..

А. (Силкуючи ся здержати ся). Вкінці...
по тім... що стало ся... що було умовлено...
(З іронією). Я ж бо не міг більшого вима-
гати від твоїх переко ачъ... бо родинні по-
чуття... пошанівок... (Робер дивить ся на батька
з великим смутком). Вкінці... вкінці... було
умовлено, що будеш .. неутральним .. серед
подій, що тут відбувають ся... Я мислив, що
таке зобовязанне для тебе та ще серед відом-
вих тобі обставин... повинно бути для тебе
святим...

Р. Хяба я його зламав?..

А. А як назвеш ти ті погаємні сходини,
на яких сходили ся ви — ти, мій син, і Жан
Руль, голова страйку?..

Р. (Трохи здивований). Сходини!.. (Рішучо).
Я ходив до нього... однісінький раз... учора...

А. Ага, ти признаєш ся... Ти призна-
єш ся...

Р. А чому-ж мені не признати ся?.. Я
зробив, що повинен був зробити... Невже пак
ви думаєте, що сей мій вчинок був надиха-
ний ворожнечою до вас?

А. Ворожнеча чи посередництво це все

образа для мене!.. Чи я прохав тебе втручатись?.. Яким правом присвоїв ти собі сю дивну повновласть?.. І як се ти не відчув, що отсей твій вчинок у такій хвилі, — який би він собі ні був, — міг потягнути за собою лише зменшенне моєї поваги... що се ти, може, дав зайву зброю до рук моїм ворогам?.. А як що ти се відчував, то як же ти зважив ся на таке?..

Р. Яким чином міг я пом'якшити вашу повагу, або узброїти повстанців?.. Я-ж говорив у своїм імені!..

А. В своїм імені?.. А яким правом?.. Та-ж ти тут ніщо... ніщо... ніщо!..

Р. Я людина!

А. (*Бундючно*). Ти мій син!

Р. Хиба-ж для того, що ви мене породили, зректи ся мені думати своєю головою.. любити своєю любовю, жити згідно з своїм призначенням?.. Я сповняю своє призначення!..

А. (*Розпалюючи ся*). Твоє призначення — підбурювати проти мене, чи не так? братати ся з моїми ворогами?.. А я був такий дурний... такий сліпий... що прикликав тебе до себе!.. Твоє призначення?.. Се ті паскудні вигуки „Хай живе Робер Арган!“ що я їх чую що хвилини, що не перестають мене шматувати, пробивати моє серце ніби удари ножів!.. Погрози вбийством... пожежі.. рабунки... все те, що кипить в душі сих дикунів, що ніби з ланцюгу зірвали ся в ім'я твоє на мене.. Ось твоє призначення!.. Май же відвагу назвати його властивим йому іменем: честолюбність!.. А що тобі до того, що осягнеш його ціною смерти свого батька... руїною своїх рідних!..

Р. (*Встає*). Нема у мене пвшої честолюбности, як щастє людське.. Офірував я

йому свій статок, свою молодість, офірую
й життє своє!.

А. І мов!..

Р. Ви занадто нервові, тату.. і говорите несправедливо.. Не треба нам зовсім говорити один одному слів, що їх уже не направити.. Дозвольте мені йти!

А. Зостань ся!.. Зостань ся!.. *(Ходить схвильований по хаті, далі сїдає коло бюрка. Силкуючи ся опанувати себе).* Що має значиги твоїй вчинок? Се мені треба знати...

Р. *(Сїдаючи й собі).* Я з тим не маю ховати ся від вас... Учора довідав ся я від Женеєвви, що ви викликали військo, щоби здавати страйк.. що воно прийде сьогодні.. *(Проймаючим голосом).* Я зрозумів, що се була-б катастрофа. Я не міг знести думки, що сотки люду.. через непорозуміннє, котре ще можна розвіяти.. вмиратимуть тут!.. Кров тут!.. Кров на нашім домі і на вас!.. *(Перегодом).* От я й пішов до Жана Руля.

А. Чому-ж до нього... а не до мене?.. Чому не побалакав зі мною?

Р. Ох, тату, ви-ж самі мені се заборонили.. І зрештою я гадав, що се було-б даремно.

А. Як се ти міг знати?

Р. Я знаю вас досить, щоби знати, що зважили ся ви на сю страшну постанову не випадково, не без довгої боротьби з самим собою... Я не мав надії, що ви мене вислухаєте.. *(Помітивши рух Арґана).* Благаю вас, тату, не чіпляйте ся лише до букви моїх слів, не давайте їм иншого значіння, ніж яке вони мають, і вірте в благородні спонукання, що їх мені проказують!.. Жан Руль, так екзальтований, так шалений, а проте доступний для доводів розуму... І я певний, що його душа повна жалощів... Я старав ся

витолкувати йому відповідальність, яку він бере на себе... що в його руках життє тисячів людей.. І от він сам обіцяв мені, що прийде сьогодні до вас з новими пропозиціями. Ми з ним не обговорювали умов і я не брав на себе ніяких зобов'язань супроти нього... а знову він нічого іншого не обіцяв мені, тільки що прийде!.. От і все!

А. Я його не прийму.. Я його не знаю... Я його прогнав з фабрики!

Р. Ви його прогнали... а п'ять тисячів робітників його вибрали!..

А. П'ять тисячів робітників!.. Я не хочу їм корити ся... Нехай вони спершу покорять ся!

Р. А як він принесе вам мир?

А. За ціну дурних і ганебних уступок? Ні.. ні... Навіть думати про се було-б божє-віллям. *(Встає й починає ходити по хаті. Мовчанка).* Ось ми без ціли наговорили один одному уразливих слів... Се нічому не допоможе!.. А тільки болю заздає!.. будемо-ж балакати до ладу!.. *(Спираєть ся спиною на камінок).* Я не вважаю себе за лиху людину... Я доказав тобі, що я не лхий, а тим паче не тиран... що, навпаки, я дуже щиро спочуваю свободі других... Я дав тобі волю розвивати ся згідно з твоїм бажанням і з нахилом твоєї природи... Ти не можеш дорікати мені, що я перечив твоїм поглядам...

Р. *(Жваво).* Я вам вдячний за се... присягаю ся вам!.. з цілого серця!..

А. Але я вважаю їх химерними... небезпечними... в усякім разі дуже далекими від своїх!.. Вони розвіяли мої мрії, які я довго голубив, що ти будеш співробітником мого діла... а коли мене не стане вже... вірним сторожем всього того, що я тут сотворив... *(Зворушений, тремтячим голосом).* Я не передба-

чав... становища льогічного і zarazом фатального... й гіркоґо... Бог свідком!.. (*Зупиняється... Робер, дуже смутний й також дуже зворушений, схопив голову у руки*). Ти слухаєш мене?..

Р. О, тату!.. тату!., Ви мені душу рвете!..

А. (*Каже далі, через силу*). Нарешті, я не передбачав того, що стало ся.. що той батьківський лібералізм доведе.. колись... до сеї страшної річи... що ми будемо балакати... дивити ся... не як... батько на сина... а як ворог на в роґа!

Р. (*Жваво, встаючи*). Не говоріть сього, благаю вас!.. (*Палко*). Я вас люблю... Я вас люблю!

А. Та як би ми не любили один одного, мій сину бідолашній!.. (*Переґодом*)... хиба-б ми були такі нещасні?..

Р. Тату!.. Тату!.. (*Робить крок до батька й падає знеможений на свій стілець. Мовчанка*).

А. Слухай ще мене!.. В життю не було у мене иншої пристрасти.. крім праці.. не задля грошей, баґацтва, роскошів.. а задля тої здорової та благородної вїхи, яку вона дає.. а також — від кількох літ — задля того забуття, котрим вона сповняє душу!.. Я можу сказати з повним правом, що моя суспільна роля, роля великого промисловця була корисніша для других, ніж туманні теорії.. пусті обцянки.. та химерні мрії... Я хоч і не збаґачував меншої братії.. всім тим, що я продукував, що я добував з матерії.. то бодай я значно збільшував її добробут.. улекшував тяжкі умови її істнування.. даючи бідноті змоґу за дешеву ціну добувати собі річи першої потреби, яких переді мною вона не мала... і які я утворив для неї.. для неї!.. Я не розкидав

словами... але я приносив результати.. я давав діла... хіба се не правда?

Р. Я ніколи не заперечував доброї волі у ваших замірах... а ні завзяття в здійснюванні ваших змагань!..

А. Що ж до соціяльних відносин, що я їх запровадив — ціною якої боротьби — між собою й робітникамв.. я й тут так далеко, як було можна, пішов шляхом емансипації.. так далеко, що мої друзі докоряють мені слабістю.. зреченням свого права... Я дбав, щоби діти виховувати і вчити, дорослих піднести морально й довести їх до свідомости їхнього „я“... старим даю я захист у шпиталі... У мене вони можуть родити ся, жити і вмирати...

Р. *(Перебиваючи)* бідними!.. *(Перегодом)* Так, ви все це робили... а проте... а проте нужда!..

А. *(Підносячи голос)*. Се не моя вина!..

Р. То їхня?..

А. Чи я можу відмінити невідмінний закон життя, котре вимагає, щоби ніщо не народжувало ся.. ніщо не повставало без болю?

Р. Оправданне всякого насильства... вибаченне всякого тиранства... Огидні слова, тату!

А. Вони павають скрізь в історії!

Р. Тортури... вбийство... огнища... ось історія!.. Історія — се купа кісток... Не руште порохна! Не силуйте ся шукати відповіди в минулому крові й темряви!.. Світла треба шукати в будуччині!.. Вбивати! без переставку вбивати! Невже людськість не втомилася ще від сих нескінченних жертвоприносин.. Чи не вибила вже для людей година жалю?

А. Жалю!.. *(Ходить гарячково по хаті)*. Жаль приголомшує.. глушить... обертає в ні-

вещь всі змагання й гальмує поступ... він неплідний... Ті, що творять... байдуже що... чи то вчений, що бореться з природою... щоби вирвати від неї таємницю... чи то промисловець, що приборкує природу, щоби посісти її сили, примусити їх служити на потребу чоловіка... уняти їх в дотикальні форми на його щастє.. вони не мають права спинити ся перед жалем!. Їх діяльність переганяє хвилю, в якій вони живуть... виходить поза ту вузьку межу, яку охоплює їх зір... вона розширюєть ся з людини на нарід, на цілий світ... І за тими кількома дрібними істотами, яких вони давлють навкруги себе.. не забудь згадати й про всіх тих, чие життя вони прикрашують, роблять його вільним!.. Я міг би... я повинен би бути таким чоловіком!.. Як би я не знав жалю, я осягнув би, може, ще більшу мрію!..

Р. Тату, ви самі себе обмовляєте!

А. Ні... Я жалкую на себе!.. *(Перегадом)* І ось маєш сьогодні наслідок мого йолопського жалю, якого я не вмів... якого я не міг... в собі здавити!.. розбитте всіх моїх надій... і повну руїну!.. *(Шалено)* Але — годі!.. Вони хотять пана... вони його матимуть!..

Р. Обережнійше!.. Що се за дивна така у вас пиха вважати... ті істоти, які ви давите.. за нікчемні?.. В імя якого права... вищого понад само життя... засудили ви їх на смерть?.. Ви відповідаєте перед людськістю лише за ті істоти, котрих узяли під свою руку... не за інших... І невже ви не думали ніколи, не здригнувши ся... що можете бути убійником якогось великого незнайомого... що плаче десь.. може у вас?..

А. *(Стискає плечима й ходить дуже схвильований).* *(Перегадом).* То що! вони починають!..

Р. Як важите ся ви вимагати від безси-
лих... несвідомих... бідних дитинячих душ,
темних і белькочучих, щоби вони піднесли
ся до божественного зусилля, до якого ви
самі, тату, не хочете... не можете піднести
ся з своєю інтелігенцією й великодушністю.

А. Ти розпалюєш себе словами!.. Ти
вишваєш ся чваню... Досить фраз... Діл тре-
ба!.. А ну лишень!.. Коли говорить ся так
голосно... з такою певністю... то треба вираз-
нійше формулювати... мати ясну програму..
Чи ж ти її маєш?.. Виложи її мені... і я зараз
її виконаю!..

Р. По що, тату, коли вся вона в однім
слові, яке ви заперечуєте?

А. *(Гнівно).* В однім слові!.. В однім
слові!..

Р. І коли ви рішили наперед у всім,
щоб я ні сказав, бачити тільки самі слова...
чути саму лишень честолюбність...

А. До стобіса!.. Я се знав!.. Ти вкру-
чуєш ся!.. Всі вони такі!.. *(Не стримуючи ся
більше).* Але коли хто має для гольтівак самі
лишень слова... коли тільки словами... самими
лишень словами... підкуплює їх, дурманить
їх... веде їх на смерть... то знаєш, хто то
є?... знаєш?... Йолоп або убійник!.. Вибирай!

Р. *(З напругою).* Ваша правда!.. Наші
погляди розходять ся що раз далі від себе...
О дуже... дуже... прикро!.. Я йду!

А. *(Помовчавши, з призирством).* Справді!
Можеш іти! *(В сій хвилі увіходить льокай).*

ЯВА III.

Ті самі й льокай.

А. А що?

Л. Під замковою брамою стоять деле-
гати страйкарів... хотять балакати з паном.

А. Ага! А вілько їх? (*Льокай подає Арґанови на таці папір*). Луї Тіе... Жан Руль... Ансельм Катіяр... Пієр Ансом.. і так далі... Шестеро!.. (*Рве папір*). Добре!.. (*Арґан і Робер обмінюють ся холодними поглядами. До льокай*) Нехай відчинять браму... впусять їх!.. (*Льокай хоче йти*). Не знаєш, пан Меґре у себе?..

Л. Пан Меґре сказали в передпокою... що йдуть до себе!..

А. Скажи Батистови, нехай пошукає його... Нехай пан Меґре чекає на мене в білярдній.

Л. Слухаю пана. (*Виходить. Робер також іде до дверей*).

ЯВА IV.

Арґан і Робер.

А. Зостанься!.. (*Рух Робера*). Я згоджуюся їх приймати... Але я хочу, щоб ти був при тім. (*Побачивши рух Робера, суворо*) Я хочу сього!.. Думаю, що се небагато!

Р. Навіщо, тату!

А. На те, що я сього хочу!

(*Робер робить зрезигнований рух. Арґан ехвильований спосигає по хаті. Потім сїдає до бюрка і перекидає на нїм папери. Довга мовчанка. Увійходять делеґати*).

ЯВА V.

Арґан, Робер, Жан Руль, Луї Тіе й три інші делеґати.

Увійходять повагом з кашкетами в руках. Жан Руль — першим, похмурий, але цілком спокійний; за ним стурбовано і ніяково Луї Тіе, зігнутий, трохи посивілий. Вони стають рядком.

перед бюрком Арґана, пригнічені суворою пишнотою обстанови. Луї Тїє утокмив очі на килим, інші мунть в руках свої кашкети, з вїлком Жана Руля, що стоїть просто, лївою рукою взявши ся в боки, свободний і гордий, але без задиркуватости. Арґан анї ворухнеть ся. Трохи похиливши ся назад, сидить він, сперши ся ліктем на поруче крісла, підборіддєм на руку; видко, що хоче надати своєму обличчю вигляд байдужий, ледової перухомости. Робер, що в хвилї, як увїходила делеґація, швидко іззирає ся з Жаном Рулем, залїз кудись у куток. Пїякова мовчанка.

А. (Уриваним голосом). Ну.. я вас слухаю!

Ж.-Р. (Трохи урочисто). Ми прийшли сюди, аби заспокоїти сров сумліннє.. (Перегодом). Як що ви відкинете пропозиції, які в імени пяти тисячів робітників доручено менї зложити вам у останнє... то менї нема чого вам поясняти, що ми готові до всілякого опору. Ні полки, які ви кличете собі на поміч, ні голод, котрим ви нам загрожуєте, не злякають нас!.. Наші умови умірковані й справедливі... А вже ваша річ, чи волїтимете воювати... (Перегодом) До тогож прошу вас уважати, що хоча ми й викинули деякі домагання з нашої програми, то все-ж не вирікаємо ся їх... а відкладаємо до якогось часу... (З великою гордістю). Така наша воля!..

Павза. Арґан — як мармуровий, жадна зморщка на обличчі не ворухнеть ся. Жан витягає з кишенї своєї катанки напір, у який час до часу її зазирає).

Перше.. Найголовнішим нашим домаганнєм є восьмогодинний робочий день... без жадного зменшення плати... Я вже виясняв вам, для чого.. й знову виясняти не буду.. (Арґан мовчить). Одначе, як я бачу, у вас сьогодні нема охоти балакати!.. Друге..

Уздоровленне фабрик.. Як що справді ви, як се кажете писати по всіх ваших газетах, як що ви господар повний людяности, тож не можете ви вимагати від людей, аби вони працювали в приміщеннях смертельних, в будівлях затровених.. Як що ви в засаді приймаєте сю умову, якій ми надаємо першорядного значіння, то поза тим нам треба буде порозуміти ся про вагу й характер робіт коло уздоровлення, а також про право для нас безумовної контролі над їх виконанням... (*Арґан через цїлий час непорушний і німий. Жан Руль хвилину гостро дивить ся на нього, потім робить невиразний рух*). А проте говоритиму до краю! бо ми прийшли сюди тільки для спокою нашого сумління... (*Перегодом*) Третє... Запровадженне механічного способу топлення заліза... Топлення — не праця, а кара! Його нема вже на багатьох фабриках і то не таких багатих, як ваші... Се-ж убийство примушувати людей три години працювати під тушем, голими, не відриваючи ся від печей, аж шкіра смалить ся й спрага розриває горло, мішати сплав й робити з нього вогняні кулі!.. Адже-ж ви самі добре знаєте, що нещасливий, котрого засудили ви на сі дикі тортури.. по десяти роках... убитий вами!.. (*Арґан увесь час не рухаєть ся, Жан Руль махає рукою*)... (*Перегодом*) Четверте... Суворий догляд над якістю вина й спиртних напоїв... (*Перегодом*). Хоча під облудною покривкою кооперативних товариств і захопили ви в свої руки всю тутешню торговлю.. й зробили ся нашим різником... нашим пекарем.. нашим бакалійником... нашим винарем... і т. д. і т. д., все-ж, може, годило ся б вам пристати на менший зарібок на нашім здоровлю, продаючи нам щось инше, а не отрую... Все, чим ми дихаємо

тут, смерть!.. все, що ми немо тут, смерть!.. Ну... а ми хочемо жити й дихати життям!.. (*Арґан мовчить*). Пяте.. Се вже моральний, природний і конечний наслідок восьмигодинного дня... Заложенне робітничої книгозбірні з усіма тими книжками з філософії, історії, науки, літератури, поезії й мистецтва, спис яких я вам передам.. бо який би бідний ні був чоловік, а не хлібом єдиним живе він... (*Перегодом*). Він має таке саме право на красу, як і багаті!.. (*Ледова мовчанка*). Вкінці.. Поворіт на фабрику з повною заплаатою за пропущені дві всіх робітників, яких ви прогнали в часі страйку.. Я звільняю вас від своєї особи.. Скоро підпишете згоду, я відхожу... (*Кладе свій папір на бюро Арґана*).

А. (*Помовчавши, не рухаючи ся, гостро*). Все?..

Ж.-Р. Все!..

А. (*До Луї Тіє*). Гарзд!.. А що ти думавш про се, Тіє?.. Треба тобі сих бібліотек?.. Ну?! Дивись же на мене!

Т. (*Не зводячи очий з килиму*). Пане Арґан!.. Пане Арґан!..

А. Дивись же на мене!.. Я тобі кажу!..

Ж.-Р. Не знущайте ся з сього бідолахи!.. Подивіть ся краще самі, що зробили з нього.. 27 літ життя у вас.. праці у вас!..

А. Ах, мій бідний Тіє!.. Як би ти не був у руках сього чоловіка. Як би ти мав волю робити, що каже твоє серце... Я знаю тебе... Ти досі квнув ся б до ніг моїх, благаючи мене простити тебе!..

Т. (*Немов лагодячи ся підійти до Арґана*). Пане Арґан!.. Пане Арґан!..

Ж.-Р. (*Енерґічно*). А спитай лишень, що він зробив із твоєю жінкою... й обома твоїми синами!

Т. (З великим зусиллєм) Пане Арґан!.. Се правда!.. Не можна... Не можна жити!.. Се несправедливо!..

А. Ти повторяєш лекцію, старий дурню... й не знаєш її гаразд!..

Ж.-Р. (Підходячи до бюрка Арґана). Кінчаймо!.. Ваша відповідь!..

А. (З видимою задержуватістю, але ще здержуючи ся). Добре!.. Ось вона!.. Ви либонь і не думали, що я стану обговорювати всі ваші дурниці... У мене в руках ваша справа — трохи пізно, на жаль — та все-ж я її маю!.. Вас звать Жан Руль?

Ж.-Р. Чи так мене звать, чи ні... яке вам до сього діло?

А. Я зараз вам скажу, яке.. Ви влізли сюди з фальшивою робітничою книжкою!

Ж.-Р. А ви-б найняли мене без книжки? Ну, що ще?

А. (Запалюючи ся щораз більше). Ви двічі судили ся у Франції — не кажу вже про заграницю... раз за крадіж... другий раз за насильство підчас страйку... Ви втікли з каторги...

Ж.-Р. Що ще?

А. Ви заплутані в справи анархістів!.. Ви злодій!.. убійник!..

Ж. Що ще?

А. Що ще?.. (Встаючи, розлютований). А що, як я вас віддам у руки справедливости?..

Ж.-Р. (Гордо й з погрозою). Спробуйте!..

Р. (Втручуючи ся). Хто-б ні був сей чоловік, тату... він під захистом вашої чести... й моєї!..

А. (До Робера, шалено). Ти!.. (Не кілчить... Несамовито до депутатів). Чого вам тут треба?.. Геть!.. Я вас проганяю... Я вас проганяю... Геть!..

Ж.-Р. Сього треба було сподівати ся..
Ходім!..

А. Так... так... Я вас проганяю... Геть!..
Забірайте ся!.. Забірайте ся!.. *(Депутати йдуть до дверей. Жан Рувль пропускає їх повз себе)..*

Ж.-Р. *(Обертаючи ся до Арґана).* Отже ви вибрали війну!.. люту, немилосерну війну?.. Пригадайте собі, що нас п'ять тисячів!.. І хоч проти гармат і рушниць ваших вояків ми можемо стати тільки з голими грудьми... Одначе ми зуміємо згинути до останнього... Ось що я вам скажу... *(Виходить).*

ЯВА VI.

Арґан і Робер.

А. *(Скажено ходить по кімнаті, раптом).*
І тебе також... Проганяю!.. Щоб я тебе більше не бачив!.. Щоб я тебе ніколи більше не бачив!.. Геть!.. Забирай ся!..

Р. Ах, тату!.. Ви самі сього хотіли!..
(Виходить).

ЯВА VII.

Арґан, потім льокай.

(Арґан ходить і ходить досиши час по кімнаті. З його покривленого обличчя, з його рухів помітно, що в нїм відбуваєть ся страшенна боротьба між гнївом і сльозами.. Німа гра... Дзвонить.. Увіходить льокай).

А. Пана Мерре, зараз!..

Л. Слухаю пана... *(Хутко виходить. Арґан знову починає машерувати по хаті з несамопитими руками; вкінці знесилений кидаєть ся на крісло, схопивши голову в руки, й ридає. Увіходить Мерре).*

ЯВА VIII.

Арґан і Меґре.

М. (*Уздівши Арґана цілком знесилоного, спиняєть ся хвильку в здивованню на порозі, потім біжить до нього*). Добродію!.. Що сталося?.. Ви плачете.. ви!.. Се не може бути!.. Добродію! (*Арґан не відповідає й ридає*). Та що-ж таке.. скажіть же мені!..

А. Сам собі винен... Сам собі винен!..

М. Та в чім же ви винні?..

А. Я стратив голову... Так, я якби збожеволів.. Я їх прогнав, усіх!..

М. Ну... Ну!..

А. Ах, я не знаю... Я нічого більше не знаю.. На що се я зробив?.. Меґре?.. (*Бере його за руку*)

М. Пане Арґан!..

А. Я не маю сили тепер... не маю відваги.. Я вражений сюди... (*Бере руку Меґре й тупить до серця*) сюди!.. Вони відняли у мене сина, розумієте ви се?.. І я сам сьому винен!.. Я не вмів його зворушити.. Я надто його спокушав... А вже як узяли мого сина.. то нехай беруть і фабрику... Нехай все забирають!.. все.. все.. Я все їм віддаю!..

М. Ви се кажете!.. Ви не можете так говорити!..

А. Так... так... Меґре... ох, се я... я справді..

М. Та годі бо!..

А. І ще.. (*З більшим зусиллям*) Я вважав себе за порядну людину... думав, що робив добро довкола себе.. що-жив завсіди невтомною працею, пожиточною й бездоганною... Я пився своїм багатством— безглузда пиха. Меґре, бо воно давало поживу для моєї га-

рячкової діяльності.. бо мені здавало ся так-
кож, що я наділяю ним по справедливости
й інших... еге, думаючи, що я не надужи-
ваю свого багатства, вважав я його за свій
зарібок... заслуженину... за щось своє... щось
таке, одним словом, що вийшло з мого мозку..
за власність моєї інтелігенції... твір моєї волі...

М. Ну... а тепер се вже не так?..

А. *(Безнадійно).* Здаєть ся!

М. Чи се мені сниться, їй Богу!.. Сі люди
збили вас з пантелику?.. О, се вже занадто!..

А. А проте вони вимагали від мене
справедливости!..

М. *(Хитаючи головою).* Справедливости!..
Жан Руль!.. Дивує се мене!..

А. Вони хочять жити!.. А се в усякім
разі не злочин!..

М. Ах, ви знову за свої сумвіви!.. Їй
Богу, добродію, се тепер не на часі!.. Зга-
дайте ваше умінне павувати над собою...
вашу енергію!.. Вони нам потрібні, щоб
уникнути ще більшого лиха... Як щож ви
піддасте ся сим химерам... що тоді по ва-
шому нам робити?.. А бодай вас! не хотіли
ви слухати ся мене!.. Ось вже третя ніч, як
ви не лягали... вбиваєте себе працею... Яка-б
сила ні була у людини — і їй же є край...
А раз тіло дійшло до краю... то й душа не
краща.. А от як би ви відпочили як слід... ві-
чого-б сього не було... От я відпочиваю добре...
і сплю кожної ночі!.. А як би не се... я давно-б
уже знемощів... і відступив би як баба!..

А. Але ж син мій, Меґре!.. син мій!..
*(В сій хвилині надвору долітає десь здалеку
гук труб. Меґре й Арґан ззирають ся й при-
слухають ся. Гук чути виразнійше),*

М. Військо .. Нарешті!.. *(Іде до вікна).*

А. *(З рухом повним пригноблення).* Вже!..
(Гук труб. Завіса).

ДІЯ IV.

Розхрестє серед лісу. Смеркає. Праворуч над кам'яними напіврозваленими сходами, на котрих поросла трава, здіймаєть ся убога деревляна фігура. Сонце сїдає за деревами, верхівя котрих яскраво вирізують ся своїми чорними обрисами на огненно-червоному заходї. Дороги на захід освітлені кривавими парусами сонця, тимчасом як схід охоплює сугїнь. Над лісом підіймаєть ся туман, місцями рожевий, місцями блакитний. Протягом дії відблиски на небі меншають, гаснуть, зникають; темрява покриває всі дороги; ліс темнійшає; небо, на яким засвічуєть ся кілька зірок, стає блїдо сизим; по-малу настає ніч.

ЯВА I.

Мадлена й Жан Руль.

Коли підносить ся завіса, коном переходить патруля під проводом офіцера. Скоро патруля зникає, на одній з доріг з'являють ся Жан Руль і Мадлена і внарі прислухають ся до одномірного кроку й бренькоту зброї патрулі, що гублять ся в лісі. Потім підходять до фігури. В сїй хвилині на перехрестє фігури, що виразно виступає на небі, падає жовтогарячий одсвіт і зараз зникає. Мадлена простоволоса, в довгій

темній кирі. В руках у неї кілька незасвічених паперових ліхтарців, які вона ставляє на сходах фігури. Жан Руль ще прислухається. Глибока тиша.

Ж. (Сливе пошепки). Я вже їх не чую.

М. Се остання патруля. Вони не пропускають, що ми туг... Драґони стережуть всі дороги й стежки, що провадять до Преду-руа!.. Нас тут не потривожать...

Ж. Ти не боїш ся, що засвітивши ліхтарі...

М. Ні... Ми далеко від міста, далеко від вартових... А саме там нас і стережуть!.. До того-ж сьогодні й місяць не зійде... А треба, щоб вони тебе бачили... щоб могли бачити мого Жана... як він буде говорити до них... (Жан сідає задуманий на східнях... Мадлена відрізує кілька гильок, а по тім розставляє ліхтарі на пляцику під хрестом). Наче свято!..

Ж. Свято! (Мовчанка). Коли б тільки вони прийшли!..

М. Прийдуть!.. (Скінчивши своє діло, підходить до Жана). О, прошу тебе, не бентежся, не хвлюй ся!.. Напруж усі свої сили!.. Будь спокійним, благаю тебе!.. Може ще трохи перейшов ся б, поки вони прийдуть?..

Ж. Ні... ні... Я краще побуду з тобою... Сядь коло мене!.. Подай мені свої руки!.. (Мадлена дає йому руки).

М. Які ж гарячі твої руки!.. (Мовчанка). Ти страждаєш... від голоду?

Ж. (Хитаючи головою). Я страждаю, що нема до мене більше віри. Вони щораз більше уникають мене, моя люба Мадлено... Одні стомили ся від боротьби... Другі вважають, що їх зраджено... бо, бач, я хотів, щоб вони були людьми!.. Завжди те саме!.. Як би нам не прислали з Бельгії гроший, що дали змогу трохи їх прогостувати, два дні, вони-б уже все кинули!.. Навіть твій батько!..

М. О, батько хорій!.. За багато хвилювання для нього!.. Від того часу, як були ви у Арґана, він ледви розуміє, що говорить!.. Він угратив розум

Ж. Його думки — в палатах, з господарем!.. Він ладен вернути на службу... Інші також!.. А ще як в душу юрби запало підозрінне... кінець!..

М. Визискують їх слабість і темноту!.. Се-ж світова річ... і ти повинен був ждати сього!.. Але ти знову можеш їх покорити!..

Ж. (*Хитаючи головою*). Вони не знають, що таке саможертва... Вони жахають ся голоду... і тремтять перед смертю!..

М. Треба навчити їх зносити голод і не лякаги ся смерти!

Ж. Але як?.. Я даремно бю ся...

М. Лагідністю!.. добрістю!..

Ж. Скажуть, що я боягуз!..

М. Хйба Христос пугою доймав людей? (*Жан робить безнадійний рух*). А люди-ж ті самі... Ніщо не змінилось!.. (*Вона ніжно спираєть ся руками на плечі Жана*). Будь лагідний і добрий... Не заганяй ся... й говори їм про річи прості... про річи, які вони можуть зрозуміти!.. Під твердою шкаралущею тіла у них бідні, кволі душі, які всього боять ся... Не відтручай їх своюю прикрістю.. Люби їх... навіть як вони тебе ображають... Прощай їм... навіть як вони тебе бють!.. Поводь ся з ними як з нещасними хворими людьми, або як з малими дітьми!..

Ж. О, Мадлено! Що за серце у тебе!.. І яким мізерним почуваю я себе... мізерним перед тобою!..

М. Не кажи сього!.. А якою-б я була без тебе? Памятаєш, яка я була нещасна й боязка... яка ніч була в моїй душі?.. Ти прийшов!.. і все, що спало в мені... проки-

нулось... все, що темне було... освітило ся!.. Завдяки твоєму свіглови, мій коханий, я стала тепер такою!..

Ж. Тепер ти підтримуєш мене, Мадлено... ти відновлюєш мою мужність... коли вона хитаєть ся... А коли я підупадаю, ти без перестану відроджуєш у мені силу й віру... В твоїх очах... в небесній глибині твоїх очей я бачу зорю будуччини... бачу, як настає нарешті, як займаєть ся світанок величного визволення!.. І я вгадав, я помітив усе це в твоїх сльозах!

М. Памятаєш, як я плакала!.. (Вона *схиляє голову на груди Жана*). Й одян твій погляд відразу висушував мої сльози!.. А коли я чула твій голос, мій Жано, мені уявляли ся ніби палати... палати, де біднота була зодягнена в золото... де, бачило ся, вся моя гризота перетворювала ся в довгі блискучі шляйфи.. крилаті, гарні й легкі як квітки!.. О, ти не можеш уявити, які дива творила твоя присутність!.. І як лише самою своєю появою у нас переміняв ти нашу таку нужденну й темну хату в блискуче царство!..

Ж. Мадлено!.. Мадлено!.. Я все це бачив у твоїх сльозах!..

М. А мої малі брати!.. Памятаєш, як вони плакали!.. Ти брав їх до себе на коліна, гоїдав їх і оповідав їм таке щось ніжне... й вони усміхали ся до тебе, й засипляли вгяхомирені, щасливі в твоїх руках!.. (*Жан обіймає Мадлену*). Ну! зроби ж і для тих, що прийдуть сюди зараз... те саме, що робив ти для моїх малих братів і для мене... і вони всміхнуть ся до тебе... й підуть за тобою... на жертву... на смерть... співаючи!

Ж. О, Мадлено!.. Мадлено!.. Я згідний на все, що ні станеть ся!.. Яке-б горе... яка-б зрада... яка-б скорбота ні чекали-б ще на

мене. . я не нарікатиму... бо мені судило ся
стрінати на своїм гіркім шляху безмежнє,
найвище щастє — твою любов!.. (*Обіймають
єя й цілють ся*). О... твої очі... най я за-
черпну з них святої сили... твої уста... най
наплю ся з них чуда-дива!.. (*Вони зістають
єя кілька хвилин у обіймах*). Ще!.. Ще!.. О, як
би ніколи не настав день по такій упійливій
ночі!..

М. (*Раптом підводить ся*). Тихо!.. Тихо!..
Слухай!.. (*Робить кілька кроків, прислухаючи
ся*). Я чую кроки... я чую голоси!.. Се вони!..
(*Жан устає. Він проводить рукою по чолї*).

Ж. Ну!..

М. (*Підходячи до Жана*). Що-б вони ні ро-
били, мій Жане... що-б вони ні говорили...
будь добрим... ти мені се обіцяв!

Ж. (*Безсило*). Так!..

М. (*Ідучи до одної з стежок направо, го-
ворить до страйкарів, котрих ще не видно*)...
Сюди!.. Сюди!.. (*Один за одним, гурт за гур-
том на стежцї появляють ся страйкарї*).

ЯВА II.

Жан Руль, Мадлена, Філіп Гурто, Пер Ансом, Жо-
зеф Борд, Жюль Пако, Зефірен Буррю, Франсуа
Гуж, Пер Пенар. Страйкарі, жінки, діти.

Ансом. Здорова була, Мадлено!

М. Здоров, Пере!..

Ансом (*Підходячи до Жана*). Будь обе-
режний!.. Тут є такі, що прийшли з лихими
думками...

Ж. Я знаю се, Пере... Але я буду з ними
говорити...

Ансом. Їх оброблювано вже кілька день!..
І як би ти полапав у їх кишнях... то знай-

шов би там, може гроші, що тхнуть ще вучками Меґре!

Ж. Ти милиш ся, Пере... Тут є люди без відваги, се так!.. Але зрадники!.. Я в се не можу повірити...

Ансом. Гультаї бувають всюди!.. Будь обережний... Що-ж до мене, я годжу ся з тобою... Я держу за тебе... й стою на сторожі!

Ж. (Стискаючи руку Перови) Є також і чесні люди... Спасибі, товаришу... Я завжди числив на тебе..

(Страйкарі заєдно підходять: одні в своїх шкіряних передниках і в капелюхах, насунутих на потилицю, другі в святочнім збранню, третї в лахміттю. Багато жінок з хусточками на голові або в довгих чорних загортках; одні з них ведуть діти, другі несуть їх на руках. Зморені, змарнілі обличча, з слїдами терпіння й голоду; є також суворі постатї і їх повні виразу обличча в півсвітлі роблять ще більше вражіння. Вони все підходять, з правого, з лївого боку, з усіх сторін, зявляють ся на всіх дорогах, на всіх стежках. Вони кунчуть ся праворуч і лїворуч фігури. Жан злазить на точок під хрестом і стоїть там, сперши ся спиною на фігуру, й поки натовп збираєть ся і Мадлена засвічує лїхтарі, він чекає, суворий, з лицем освітленим блїдим сїявом лїхтарів. Серед страйкарів починають ся балачки. В натовпі здійсмаєть ся шемріт голосів).

Борд (В гурті наліво). Гей. Дивись... Він цілком блїдий!...

Пако. Боїть ся... Ага!. Він уже не хитрує!.. Бач, іде навпростець!

Борд. Треба одначе, щоб він висловив ся!..

Пако. Напевно він нічого й знати не схоче!..

Пенар. (Підстаркуватий чоловік). Що таке?.. Про кого ти говориш?

над юрбою. Павза). Сї нарікання... сї обвинувачення, які ширять ся від якогось часу від гурту до гурту, від хати до хати, щоби по-сїяти між нами розбрат і ще більше зробити нас безоружними супроти наших ворогів... Я знаю їх... і зараз відповім на них... Але лише на них!. бо ви перестали-б мене поважати, як би я спинив ся хоч на хвильку на огидних наклепах... брудне джерело котрих не тяжко знайти. (*Знову шепіт, вигуки: О! А!*)

Ансом. Славно!.. Славно!..

Жан Рувль. Ви дорікаєте менї — і се найтяжший закид, який проти мене підносить ся — дорікаєте менї, що я відхилив поміч радикальних і соціалїстичних послів, які хотїли вмїшати ся в наші справи... і взяти керовництво страйку?..

Рїжні голоси. Ага!.. Так... Так... Тихо... Слушайте!..

Жан Рувль. Я се зробив... Правда!.. і гордий з того!. (*Рїжні рухи в натовпі*). Вашї послї!.. Ах! я бачив їх при роботї!.. А ви самі, невже забули ви гидку ролю... сердешно-нещасливу комедїю, яку грали вони в останнім страйку... і як... штовхнувши робїтників на розпучливий опір, видали їх... знесилених... обдертих... звязаних по руках і ногах... власителеви... в тїм самїм днї, коли останнє зусиллє... остання напруга... примусили-б його може, здати ся!.. Ех! Ну, нї!.. Я не хотїв, щоб під покривкою вашої оборони... інтриганти використали вас для своїх власних комбінацій, в яких ви були-б — слухайте — тільки засобом для піддержання й збільшення їх виборчої сили... й здобичу для задоволення їх політичних апетитів!. Ви не маєте нічого спільного з тими людьми! Їх інтерес сходить ся з вашим стїлькиж, як інтерес лихваря

й довжника.. убійника і його жертви. (*Руки ріжного роду; по юрбі перебігає трепет, в яким чуєть ся боротьбу, й хвилює її. Жан Руль говорить ще сильнішим голосом*). Погляньмо!.. що вони для вас зробили?.. що старали ся для вас зробити?.. Де той визвольний закон, за яким би вони го юсували.. який вони хоча-б предложили?

Голос. Правда!. Правда!..

Жан Руль. А з браку такого закону.. неможливого.. годжу ся на се... чи вирвав ся у них хоч один крик.. хоч одан крик спочуття?.. крик, що виходив би з самого надра любови.. що піддержав би в душах зведолених.. конечно надію... знайдіть його... повторіть його мені... й назвіть мені бодай одного з поміж політиків, одного, котрий би помер через вас.. котрий пішов би на смерть через вас!..

Буррю. (*Серед шемрання*). Славно!.. Правда!. Геть із політикою!.. Геть депутатів!

Жан Руль. Зрозумійте-ж, що вони існують тільки завдяки вашій легковірности!.. Вони визискують вашу відвічну темногу як якийсь маєток.. а вашу неволю трактують як ренту.. За вашого життя вони товстіють з вашої нужди і вашої темноти.. а помрете, вони зроблять собі підніжже з ваших трушів!.. Чи сього ви хочете?

Голос Ні!.. Ні!.. Він має рацію!..

Жан Руль. А в тім дні, коли рушниці сьадатів валять на червону землю вас.. ваших дітей і ваших жінок, де вони? В парламенті!.. Що роблять?.. Балакають!.. (*Оплески й протести*). Бідна сліпа чередо, невже вічно будете ви дозволяти провадити себе сьим лихим пастухам?..

Пако. (*Серед гомону*). Не в сьім річ!

Гуж. Ми не чередо!

Пако. Він ображає нас... ми такі, як і він!..

Гюрто. (*Лізує на зрубаний пеня*). Досить базікання!.. Скажи нам, що ти зробив із грошми?

Голоси. Так!.. Так!.. Гроші!.. Гроші!..

Жан Руль. Хто таке говорить?..

Гюрто (*Злазить і підступає до сходів фігури*). Я! — Філіп Гюрто!

Жан Руль. Тебе одурено, Гюрто... й що ти змушуєш мене сказати привселюдно, що я нічого собі не залишив.. а віддав вам і свою пайку?..

Голоси. Годі!.. Славно!.. Славно!.. (*Філіп живо сперечається і вертає в юрбу*). Доказів!.. доказів!..

Ансом. Мовчіть бо!.. Мовчіть, падлюки!.. Мовчіть, запроданці!.. (*Метушня*).

Жан Руль. (*Покриваючи гармідер, гремлячим голосом*), Дайте мені говорити!.. Ви не помішаєте мені говорити.., ви, що накладаєте з нашими ворогами й розносите їх підлі брехні!..

Голоси. Слушайте!.. Слушайте!..

Жан Руль. Ах, я читаю в ваших душах... Ви боїтеся стати людьми... Вас лякає почувати себе вільними й розкутими... Ваші очі, незвичайні до темряви, не сміють дивитися на соняшне світло . ви, як той вязень, що виходячи з своєї вязниці, хитається від свіжого повітря й падає на свободну землю... Вам ще треба . вам усе треба пана! — Добре, хай! Але вибирайте його.. й гніт за для гніту.. пана за для пана.. (*Рух в юрбі... З великим жестом*) зоставте собі господаря!.. (*Вибух гніву*). Зоставте собі господаря!.. (*Піднявши кулаки й лементуючи, товплять ся страйкарі ближше до фігури. Жан сходить два ступні низше й схопивши за плечі одного страйкаря, трясє ним і кричить грімким голосом*). Господар

такий самий чоловік, як і ви!. Маєш його перед собою.. можеш з ним говорити.. зворушити його.. загрозити йому.. вбити його.. бодай він має лице.. груди, куди можна всадити ніж!. А ну, зворушіть сю істоту без лица, що зветь ся політиком!. а ну, вбийте се, що зветь ся політиком!. се сильне, що все втікне вам, коли ви думаєте, що тримаєте його, й все висмикнеть ся від вас.. се, що вважаєте мертвим, а воно наново оживає!. ту погавь, котрою все зогиджуєть ся, все підкуплюєть ся, купуєть ся й продаєть ся... справедливість, любов, краса!. котра зробила з продажі сумління національну інституцію Франції.. котра зробила ще щось гірше.. бо заплямвла своєю безкрайньою тварнюкою святе обличчя бідняка!. ще гірше.. бо зруйнувала у вас останній ідеал.. віру в революцію!. *(Енергійна постанова Жана, жести його, сила, з якою вимовляє він єї останні слова, хвилево привертають спокій. Юрба відпливає, але все ще хвилюєть ся й гуде).* Чи розумієте, чого я хочу від вас!. чого ще вимагаю від вашої енергії, вашої гідности.. вашої інтелігенції?. Я хотів.. і хочу.. щоб ви бодай раз показали.. сьому світови, що тягне з політики користь.. новий.. плідний.. страшний приклад.. страйку.. зробленого.. нарешті.. самими вами.. для вас самих!. *(Перегадом).* І як би вам довело ся вмерти в тій боротьбі, яку рзпочали.. зумійте вмерти.. раз.. ради себе.. ради ваших синів.. ради тих, що народять ся з ваших синів.. не ради тих, що наживають гроші на ваших терпіннях.. як було се завжди!. *(Глухий гомін, хвилювання; страйкарі, ще під впливом промови, перезирають ся між собою й перепитують себе).*

Гюрто *(Виступає з патовну, заохочуваний)*

кількома страйкарями, і підходить до підніжжа фігури). Се все добре!.. А ти, Жан, Руль, говориш також, як депутат... (Сміхи в юрбі). Та чи даси ти нам грошей?.. чи даси ти нам хліба?..

Численні голоси. (В суміш з протестами вірних) Вірно!. Хліба!. Говори!. Говори!. Най живе Гюрто!..

Гюрто. Бо вкінці ми не можемо жити самими твоїми словами.

Пако. А-га!.. Се так!.. Утри йому носа!

Гюрто. ..які-б гарні вони ні були... (Славно!.. Гюрто, захочений і схліблений, випинає груди, прибирає поставу промовця). З депутатами, яких ти прогнав звідси, були-б у нас гроші і хліб... (До юрби). Хиба не правда, гей, ви там?..

Щораз численніші голоси. Так!.. Так!

Гюрто І ми могли-б тримати ся.. Чи її се не правда?..

Голоси Правда!.. Правда!..

Жан Руль. Се лінощі примушують тебе так говорити, Гюрто,.. Гюрто!.. Ти як погана дитина! Страйк!.. Ах, ти гадав, що се дні без праці.. никанне.. піяченне.. гульня.. й тобі за се платитимуть!.. Я тебе знаю, чекай!.. Поки було чим запахати ся й пити.. ти був між завзятійшими.. а тепер, як треба стиснути живіг і терпіти.. нікого нема!.. Добре! Ступай.. Ніхто тебе не держить!.. (Вороже шемраннє).

Гюрто. (Хвалькувато) Твої слова вже памороків мені не забивають, знавеш сам!.. А твої начальницькі маніри вже не наганяють на мене жаху... Я не про те тебе питаю!.. Відповідай!. Хліб де?..

Жан Руль. В міських пекарнях!.. Іди й візьми!.. (В юрбі „Ого! ого!“).

Гюрто. Гроші?..

Жан Руль. Зароби!.. (Знову чути крики „Ага! ага!“ Ворожнеча до Жана Руля щораз більше охоплює юрбу).

Гюрто (До юрби). Чувте?.

Юрба. Еге!.. еге!..

Гюрто. А якже хочеш ти, щоб я їх заробляв.. аджеж через тебе прогнали мене з майстерні... через тебе ми голодуємо... кумеднику... як хочеш ти, щоб я їх заробляв?..

Жан Руль. Боротьбою... поганче!.. (Крики, галас... Даремне Пер Ансом і кількох вірних вмішують ся, аби справити настрій юрби в инший бік).

Гюрто. А зброя?.. Ти даси нам зброю?.. лишень зброю!

Жан Руль. Коли... списи... смолоскипи... твої груди!

Гюрто. Ось як!.. А сам не схотів би!.. (До юрби). Мої груди для пана.. Він сам не хотів би!.. (До Жана Руля). Ну, добре, дай нам хліба... й ми будемо битись!..

Юрба. Хліба!.. хліба!.. Геть з Жаном Рулем.

Гюрто. Досить нам тебе!..

Юрба. Хліба!.. хліба!..

Гюрто. А хто лишень тебе зна?.. хто зна, звідки ти?.. Ну... Досить тебе бачили!.. Ах ти... Прусак!..

Юрба (Скажена). Геть з Жаном Рулем!.. Геть з Прусакком!..

Жан Руль. (Знаходить навіть у висчерпанню ще трохи сили, й гучнішим голосом). Боягузи, що не вмієте... не хочете терпіти!

Юрба. Геть з Жаном Рулем!.. Геть з Жаном Рулем!..

Жан Руль. Добре!.. Вертайте до Арґана, раби!.. До ланцюга, пси!.. До кайдан, каторжники!..

Юрба (*Простягаючи кулаки до Жана Руля*).
Смерть!.. Смерть!

Жан Руль Заробить же гроші, які вам обіцяв Мегре!.. І вбийте мене!.. Осъ я!.. (*Робить один крок і ссрещує руки на грудях*). І не бійте ся. Я не боронитимусь!..

Юрба. Так!.. Так!.. Смерть!.. Смерть!.. (*Не зважаючи на опір тих, що zostали ся вірними Жанови Рулеви, юрба кидаєть вя з лементом, роstrучує жінок, що сидять на сходах... хоче взяти фігуру приступом*).

Пер Ансом (*Бючи ся*). Звіри!.. Дикуни!.. Убийники!..

Гюрто. Хапайте його.. Повісимо його на дереві у лісі!

Юрба Смерть!.. Смерть йому!.. (*Юрба опанувала вже другі сходи. Філіп Гюрто досяг пляцу й, кинувши ся на Жана Руля, що стоїть усе, ссрестивши руки й знявши голову, й не боронить ся, хапає його руками за плечі. Раптом Мадлена щла випростовуєть ся, простягає навхрест руки, при чому її кирея розгортаєть ся неначе два крила. Один із страйкарів, що дійшов аж до неї, відступає*).

Мадлена (*Сильним голосом*). Назад!.. назад!.. (*Юрба спиняєть ся Ще сильнішим голосом*). Назад, кажу вам!.. (*Рух до відступу стає виразнішим*). Ще назад!.. (*Філіп Гюрто випускає Жана Руля; ніхто ані рушить ся. Всі обличча, всі очі звернені до Мадлени*).

Голоси серед натовпу *Поверх зменшеного крику*, О Мадлена!.. Мадлена!..

Мадлена (*Настає спокій*). Я лише жінка... а ви мужчєви!.. Але я не дозволю вам вчинити тут злочин!.. Я не тільки не дозволю вам торкнути ся того, кого люблю, вибранця мого серця... що його дитину ношу в своїм череві!.. Я забороняю вам його зневажати... (*Широким рухом показує на фігуру*) коло сього

хреста, на котрім перед двома тисячами літ-
конав під тигаром вашої ненависти той, хто
перший відважив ся говорити людям про
свободу й любов!. Назад же!.. Назад!.. На-
зад!. Назад!. *(Ті, що злізли на сходи, від-
ступають. Лютість на тварях м'яшає. Спини
хилять ся).*

Голоси в юрбі. О Мадлено!.. Се Мадлена!..
Слухайте Мадлену... Слухайте!

Мадлена. Жан говорив до вас різко...
несправедливо... Він завинив!.. Але ви ще
більше винні, збуджуючи його гнів і про-
вокуючи його лютість.. своїми огидними пі-
дозріннями й підлими наклепами!.. Ви по-
винні-б знати, хто пускає їх.. хто ширить їх..
і в якій цілі.. Й нехай та бабнюка, якою
хотіли обкидати небезпечну для них людину,
зостаєть ся на брудних пальцях тих, що її
місили!

Кілька голосів. Правда!. Правда!..

Інші голоси. Говори, Мадлено... ми ві-
римо тобі!

Мадлена. Від самого початку сього дов-
гого й тяжкого страйку Жан знесилюєть ся
з любови до вас, щоби служити вам, боро-
нити вас проти ваших ворогів і проти вас
самых, що єсте найгіршими своїми ворогами...
Одна тільки у нього думка... ви.. ще раз
ви... завсіди!. Я знаю се... й кажу вам се,
я — товаришка його життя.. повіниця його
гормій, його змагань, його борні.. Я, що була
лише бідною дівчиною, й одначе могла за-
черпнути в його любови досить відваги, до-
сить палкої віри, щоби насміятися гово-
рити з вами сього вечора так, як говорю...
Я, я, мовчазна й журна дитина, якою ви
мене знаєте і яку багато з вас ще цілком
малою тримало в своїх руках!.

Старий. Говори нам ще... Твій голос со-
лодший нам за хліб..

Мадлена. І ось як ви йому віддячуєте
ся!.. Ви правите від нього гроші й хліб?..
Але-ж він має їх менше, ніж ви... бо щоразу
віддавав вам свою й мою пайку!.. Ви пи-
таєте ся, звідки він? Яке вам діло, звідки
він прийшов.. аджеж ви знаєте, куди він
іде!.. Ой леле!.. Мої бідні діти, він прий-
шов із того самого краю, що й ви... з того
самого краю, що й всі ті, що терплять..
з краю нужди... А йде до одинокої вігчини
всіх тих, що надіюгь ся... до вільного щастя!..
(*Хвилювання серед натовпу; обличча щораз біль-
ше лагіднійшають, щораз більше проясняють ся*).

Численні голоси. Так! так!.. Говори ще!..
Говори ще!..

Мадлена. Тож ідїть до сеї вігчини!.. Жан
знає дороги, що провадять до неї.. Ідїть..
ідїть з ним.. а не з тими, чиї руки чер-
воні від крові бідних!.. Ідїть!.. Путь буде
довга й тяжка!.. Багато разів упадете ви на
свої колїва розбиті... То що!.. Вставайте
і йдїть далі!.. Справедливість перед вами!..

Юрба. Так! Так!

Голос. Не кидай нас..

Другий голос. Ми підемо за тобою!..

Третій голос. Ми підемо за ним!..

Мадлена. І не лякайте ся смерті!.. Лю-
бігь смерть!.. Смерть велична.. конечно..
й божественна!.. Вона родить життє!.. Ах!
не проливайте більше ваші сльози! Віки
цїлі плачете ви, а хто бачить, хто чує, як
вони ллють ся! Офіруйте свою кров!. Коли
на тварі катів кров є огидною плямою.. то
на тварі мучеників вона променїює як вічне
сонце.. Кожда крапля крові, що впаде з ва-
ших жил.. кождий струмок її, що потече
з ваших грудий.. зродять героя.. святого...

(Показуючи на фігуру)... Бога!.. Ах! я хотіла-б мати не одне життя, а тисячу, щоби всі вам віддати. Я хотіла-б мати тисячу грудий... щоби вся ся кров визволення й любови... цівкою потекла на землю, де ви терпите!.. (Величезне схвильованнє... Екстаза на лицах).

Голос. Ми волимо вмерти.. ми волимо вмерти!

Юрба. Так! так!..

Мадлена. Ах! Я ваєшті вас віднайшла!.. І я щаслива... щаслива.. Се, що отсе тут стало ся, на щастє тільки слова!.. Тепер потрібні мені діла!..

Юрба. Так.. так!.. Най живе Мадлена... най живе Мадлена!..

Мадлена. Ах, не кричіть „Най живе Мадлена!“ Я тут не Мадлена!.. Я лише душа того, до кого перед хвилию несли ся ваші погрози смертю!.. Кричіть: „Най живе Жан Руль!“ Докажіть мені, що ви прощаєте йому його лютість, як він уже пробачив вам ваші підозріння.. і ваші зневажання..

Юрба. Най живе Жан Руль!.. Най живе Жан Руль!.. Най живе Мадлена!

(Філіп Гюрто не кричить. Обличчє його все ще дико перекривлене).

Мадлена (До Гюрто). А ти, Філіпе?

Гюрто. Я... ні.. (Робить лютий рух).

Мадлена (Дуже лагідно). Філіпе Гюрто!.. Ми обоє добре знаємо ся.. Як була я маленька, ти любив зі мною ходити.. Ми разом ходили по полях.. по лісах.. А ти збирав квітки при дорозі й затикував їх у мої коси.. Як інші били мене, ти мене борошив.. Ти сбороняв мене наче малий лев!.. Ти був сміливий і любий... Невже ти про се не пам'ятаєш?..

Гюрто (Змішаний). Так, Мадлено... я пам'ятаю... але тепер..

Мадлена (*Перебиваючи його*). Тепер ти великий і сильний парубок. Та серце твоє зосталося те саме.. добре й гаряче, як давнїйше.. Ну-ж, помри ся з Жаном і.. подай йому руку!..

Гюрто. Мадлено.. Мадлено.. не вимагай сього від мене!..

Мадлена (*Дуже лагідно*). Подай йому свою руку. Подай йому свою руку, прошу тебе!..

Юрба. Так!.. Так!.. Мадлена має слухність!..

Гюрто (*Вагаєть ся, а потім, скоривши ся, простягає руку*). Ну добре.. так!. (*Обидва обіймають ся. Серед натовпу ентузіязм. Всі руки, всі обличчя тягнуть ся до Мадлени*).

Мадлена. І най буде се знаком нашого помирення з усіма... най буде се укладом єднання, якого ніщо відтепер не зможе зламати!.. Присягнїть на се!..

Юрба. Так!.. Так!. Присягаємо!.. Най живе Мадлена! Най живе Жан Рупль!.. Най живе страйк!..

Старий дїд (*При сходах*). Ти наша мати.. Мадлено!.. (*В сїй хвилї ентузіязм досягає найвищого ступня; жінки, що сидять на сходах, встають і простягають своїх дїтей до Мадлени*).

Мадлена. (*Як трохи втих захват юрби, тримаючи ся своєю рукою за руку Жана*) Тепер вертайте.. йдїть до себе., (*Вільною рукою робить рух у напрямі до міста. Дзвінком голо-сом*). А завтра?..

Юрба. Так!.. Так!.. Так!..

Мадлена. Ви підете за нами обома?..

Юрба. Так!.. Так!.. Так!..

Мадлена. І на смерть?..

Юрба. І на смерть!.. На смерть!.. На смерть! (*Новий вибух ентузіязму*).

Мадлена. Отже.. до завтра!.. Під фабриками.. всі!.. всі!

Юрба. Всі!. Всі!. Най живе страйк!..
(Юрба поволі відпливає... всіма дорогами... всіма стежками)

ЯВА III.

Мадлена й Жан Руль.

Жан Руль і Мадлена лишають ся на пляжу, тримаючи ся за руки. По відході юрби вони поволі сходять по сходах).

Ж (Пригортає до себе Мадлену і з плачем обіймає її). Бачиш... Тепер я плачу, плачу в твоїх обіймах... Я твоя дитина!..

М. Я люблю тебе, мій Жане!

Ж. Були вони вовками, а ти зробила їх вівцями... були страхополохами, а ти зробила їх героями!.. Що за сила у тебе?

М. Я люблю тебе!..

Ж. Вони хотіли мене вбити... і ти вратувала мене від смерті!..

М. Я люблю тебе!..

Ж. Мадлено!.. Мадлено!.. Жінка великого серця, ти одва з тих вибраних, що в далеких часах виходили з глибин народніх, щоби воскресити вмерлу відвагу й відновити втрачену віру!.. Ти та...

М. (Обіймаючи Жана й затуляючи своїми руками його рот) ...та, що тебе любить, Жане!.. нічого більше!.. (Вони йдуть, все в обіймах, і зникають у лісі)...

Завіса).

ДІЯ V.

Кон представляє міську площу. На першому пляні, через цілу довжину кону подвіре, оточене дуже низьким муром, по верх котрого стоять залізні штахети... Багато з них зламано й вирвано, інші погнуто... Оголошення: Винаймаєть ся під склад, ще висить. По середині муру ворота до площі, а з другого краю до улиці, яка тягнеть ся дуже далеко і в кінці якої видно за будовання фабрики — одні спалені, другі ще курять ся... Праворуч, на подвірю шопа, що йде аж за лаштунки; до неї зносять трупи... Ліворуч, під хирлявим деревом лавка... На будинках видко сліди цілком недавньої битви... Віконниці замкнені.. вистави крамниць і каварень повибивані.. Яскраве сонце освітлює все це і в його різкім світлі місто з своєю постійною атмосферою вугля видаєть ся ще сірійшим, ще журливійшим і чорнійшим. Як підносить ся завіса, площа порожня... В супроводі жандармів довгою ниткою проходять через кон увязнені страйкарі... В тій хвилі відчинають ся деякі віконниці й появляєть ся кілька голов, переляканих і цікавих.. Кілька купців відважують ся вийти на поріг своїх крамниць і все ще злякані дивлять ся в напрямі, де щойно зникли закуті страйкарі... На подвіре вносять двов нош, покритих сірим полотном,

кожду несуть два носильники... Носильники здійснюють пологно й складають трупи в шопі побіч пившак... Цікавий, напів робітник, напів міщанин, відважується підійти до самого входу на подвір'я й дивиться туди.

ЯВА I.

Цікавий, два носильники.

Цік. А що.. Багато ще їх?

1-ий нос. Либовь з тузин... Се, бач, мертві.

Цік. А ранені?

1-ий нос. По шпиталях... по попівствах... в ратуші... скрізь!.

2-ий нос. Опсвідають, що сорок труп в під руїнами фабрики... *(Показує на фабрику)*. Та ще також і ті, що їх перевозять до великої салі танців Фанс! *(Похитуючи головою)*. Сим разом не на те, щоби гуляти!.

Цік. То кажете, се вже тепер ківець?

1-ий нос. Еге... здається, всі вони здали ся...

Цік. Давно-б час... *(Показуючи на трупи)*. А проте жаль на се дивитись!.

2-ий нос. Так, нещастя!.

1-ий нос. Я бачив їх на барикаді... бля церкви... Браві, знаєте, хлопці!.. Було їх коло п'ятьсот люда... на барикаді... може більше... може шістьсот... А гуку варобили!.. На чолі Мадлена й Жан Руль, що ко андували й вимахували — кожде — червоним прапором в руках... Завзяті, знаєте!.. відважні!.. На самій високості!.. Аж ось нараз бігом... задиханий... з виряченими очима... прибігає пан Робер...

Цік. Що се, пан Робер?..

1-ий нос. Таж Робер Арґан!..

Цік. Син господаря?

І-ий нос. Егеж!..

Цік Ну... й що?

І-ий нос. Ну, кидаєть ся... робить знаки сюди... туди... Говорить до війська... до страйкарів... Та де там!. Хоч жовніри були не більше як двацять метрів від барикади... то, розумієте, серед того пекельного гуку годі було щось почути... Виглядало, наче кричав він до одних і других... „Стривайте!.. Стривайте!“...

Цік А далі?

І-ий нос. Далі... з барикади враз розляг ся стріл з пістолету... камінне... шмачки заліза — все, що хочете, — посипало ся на військо... Ого-го!.. „Досить сього!“ сказав капітан... А п тім три перестороги... й „Пали!“... Мадлена... Жан Руль... Прапори... Пан Робер із трийцяткою товаришів падають... Але ряди знову шикують ся... сї скажені починають ще сильнійше кричати, співати... камінне полетіло в подвійній скількості... військо було ними освіплене... Ще раз „Пали!“ і „Вперед!“ Ах, кажу вам, тяжко було дати ряду з сими, маць їх!.. *(Скидає свій кашкет і витирає спитіле чоло)*. Господи, яка духота!.. *(До другого носильника)* Дай меві твою пляшку... *(Бере пляшку й жадливо пє)*.

Цік. Отже... пан Робер?..

І-ий нос. Певно!.. *(Робить потверджуючий рух і вбирає кашкет)*.

Цік. Ну, се страшне... Справді!.. Се страшне!.. А господар!.. Що він на се каже?

І-ий нос. Ми ще його не бачили... Мабуть не буде йому дуже приємно!

Цік. Напевне... А трупа найшли?

І-ий нос. Він повинен бути разом з иншим... там!.. *(Цікавий дивить ся на чотирьох носильників, що беруть знову свої ноші й виходять... По при штахети, з-окола біжить жінка, тягучи за руки двойко дітей)*.

ЯВА II.

Маріяна Рено і цікавий.

Рено. *(До цікавого).* Я йду до свого чоловіка... чи се тут?..

Цік. *(Показуючи на шопу).* Подивіть ся, моя бідна жінко!. *(Вертає на площу).*

Рено. *(Переходить, ридаючи, подвірє).* Боже мій!... Боже мій!.. *(Увіходить до шопи... Площа починає оживлювати ся. Виходять люди, цікавий кличе їх і зворушений оповідає їм, жестикулюючи, про те, що щойно довідав ся. З другого боку підходять жінки, переходять заводючи через подвірє й увіходять до шопи).*

ЯВА III.

Жінки, хлопчик і цікавий.

З'являєть ся хлопчик, ведучи за руку свого зовсім малого брата, в сорочиї, зупиняєть ся й звертаєть ся до цікавого дзвінким і спокійним голосом.

Хлопчик. Добродію!.. де тут мертві? *(Цікавий показує на шопу. Хлопчик переходить через подвірє й також увіходить до шопи).*

ЯВА IV.

Жінки, баба Катїяр, Луї Тїє, потім Мадлена.

Жінки приходять одна за одною. Вони увіходять на подвірє, одні самі, другі з дітьми, яких тримають за руку. Інші несуть на своїх руках немовлят. Деякі рознізнають серед трунів своїх чоловіків, синів, батьків. Крик, лемент. Вони стають навколїшки перед трунами й ридають. Увіходить баба Катїяр, підтримуючи Луї Тїє. Вона

спочатку озираєть ся навкруг себе. Дуже Тіє виглядає зовсім старим дідом. Він згорблений, ледви ходить, очі його дивно блудять десь далеко.

Катіяр. Стривай... ось лавка... ти стомив ся.. сідай тут... зачекай на мене... *(Вона підводить Тіє до лавки, на котрій вже сидить стара похмура й мовчазна, жінка, що також чекає).*

Тіє. *(Йдучи).* Що ти кажеш?.. Ми йдмо на фабрику?..

Катіяр. *(Садомить його на лавці коло жінки).* Припильнуйте його... Він сграбив голову, бідолаха... Я не могла, бачте, лишити його самого вдома... *(Озираєть ся навкруги).* Боже мій... Боже мій!.. Невже все це можливе!.. *(Жінка не ворухить ся. Катіяр прямує до шопи).*

Тіє. *(Не звертаючи ся ні до кого).* Що ти кажеш?.. *(Дивлячи ся як і перше блудними очима на те, що дієть ся на подвірю).* Ах, так!.. Сьогодні виплата.. Виплата!.. *(Жінки все увіходять. Подвіре починає наповняти ся. Тіє кілька хвилин розглядає своїми мертвими очима бабу, що сидить біля нього. Потім він повертає голову й сидить на своїй лавці нерухомий, згорблений, не говорячи ані слова. Чути лише лемент жінок).*

Катіяр *(Під шопою серед жіноцтва, голосно скрикуючи).* Але. Се Мадлена!. Мадлена!..

Тіє. *(Зачувши імя Мадлени, повертає голову до старої жінки).* Мадлена!. Що ти кажеш?.. По що тя кажеш, що се Мадлена?.. Адже ти добре знаєш, що ти не Мадлена... *(Хитає головою й прибирає знову свою давню поставу).*

Катіяр. *(Під шопою).* Вона жива!. Мадлена жива!.. *(Жінки ридають).* Її уста ворухать ся.. серце бєть ся... *(Пробує її підвести... Жінки ридають).* Ну поможіть же мені.. поможіть же мені!. *(Ніхто не рухаєть ся).* Та

поможіть же мені!.. кажу вам, що вона жи-
га!.. (Вкиніть декотрі серед тих, що не знайшли
нікого з своїх між трупами, зважують ся по-
могти старій Катїяр. Вони підводять Мадлену,
волоссе котрої зліпило ся від крові). Бачте..
вона відкриває очі.. Її не можна тут заста-
вити.. Несїмо її туди на лаву. (Несуть її на-
силу до лавки. Стара жінка встає й не гляючи,
байдужена відходить. Луї Тїє сидить далі згорб-
лений, уткнувши очі в землю. Жінки підтри-
мують на лаві Мадлену, тулуб котрої спираєть-
ся на їх руки). Мадлено!.. Мадлено!..

Тїє. (Зачувши знову імя Мадлени, підносить
голову, хвильку дивить ся на дочку й не пізнає
її; дивить ся хвильку на нове пароду подвіре).
Виплата! (Прибирає знову свою підпалу по-
ставу).

Катїяр. Вона опритомлює!.. (Мадлена зіт-
хає, груди її підносять ся). Вона ранена в го-
лову.. Але рана не гл бока.. (До цікавих,
що визирають крізь штахети). А пошукайте
мені води!.. (Один із цікавих відходить і по-
кількох хвилинах вертає зі шматком і мискою
повною води) Як злипло ся її в лоссе!.. (До
жінок) Розсїбніть її блюзку.. (Катїяр огля-
дає рану Мадлени). Мадлено!.. Мадлено!.. Се-
я!.. (В сій хвилі увіходить Арґан, твар його
покривлена. За ним іде Меґре й кілька значних
урядників фабрики)

ЯВА V

Ті самі, Арґан, Меґре й інші.

Арґан. (Біжучи до шопи). Сину мій!
Сину мій!..

Меґре. (Слїдом за ним). Але, добродію!..
Стривайте бо, добродію!..

Катїяр. Мадлено!.. Мадлено!.. Се я!..

Пізнавш мене?.. *(Кат'яр перев'язує далі Мадлену, котра дихає довше й виразнійше. Жінки похилені над нею, вони все піддержують її голову).*

Арґан. *(Вертаючи з під шопи).* Де він?.. де він?..

Меґре. Вас одурено, добродію!.. Я певен, що пан Робер є ввесь час у замку!

Арґан. Ні!.. Ні!.. Він вийшов із замку, як божевільний... Його бачили... його бачили на барикаді! Я вам кажу, що мій син мертвий... мертвий... *(Жінки ридають... ніхто не звертає уваги на Арґана),* Робер мертвий... і се я, я його вбив!..

Меґре. Нам не можна тут лишати ся!.. добродію Арґан!.. Се неможливо!

Арґан. *(Показуючи на жінок, що плачуть).* А вона ж тут!

Меґре. Та як би ваш син умер, добродію, то його принесли-б до вас!.. Ходіть!..

Арґан. Ні!.. Ні!.. *(До юрби).* Чи не бачив хто мого сина? Чи не бачив хто мого сина?.. *(Мовчанка. В шопі ридають жінки).* Відповідайте!.. відповідайте, благаю вас!.. Сину мій!.. *(Мовчанка).* Ви, що плачете, послухайте мене... Ви, матері, що втратили своїх дітей, ви, вдови, послухайте мене!.. Я вас повсиновляю... Своє майно... все... віддаю вам.. Своє життє... також вам віддаю.. Але, говоріть!.. скажіть мені, де мій син? *(Мовчанка й ридання. Маріяна Рено виходить з шопи. Арґан кидаєть ся й бере її за руки).*

Арґан. Ти... Маріяно... Ти бачила мого сина?.. Скажи мені!.. *(Маріяна відтручує його, не гляючи на нього... вириваєть ся і йде).* О, нема жалю.. нема жалю!

Меґре. *(Стараючи ся його увести).* Добродію!.. добродію!..

Арґан. *(Іде на подвірє, підходить до лавки, де бачить Мадлену, бліду як смерть і з закрі-*

вавленим чолом). Мадлена!.. Ох!.. (Трохи відступає. І ніби вперше побачивши подвіре, жінок навколюшках і труни, закриває на хвилину руками очі, щоби не бачити страшиного видовища). Ох!.. Ох!.. Ох!..

Катїяр. Мадлено!.. Мадлено!.. Се я!..

Мадлена. (Росплющує цілком очі. Поволеньки ніби прокидаєть ся з довгого й болїсного сну. Вона дивить ся на все, нічого не розуміючи, не тямлючи, де вона. Поволї вертає до неї свідомість річий, але все ще покалічена, не цілковита. Рештки памяти, що бродять в нїй, відбивають в її очах самі суворі вражіння з тих складних і різнородних проявів дійсности, які вбили ся в тямку. Вона силуєть ся ворухнути ся. Підіймає руку, підносить її до чола й проводить нею перед очима. На руці видно криваву пляму. Вона дивить ся на неї, ще нічого не тямлячи. Рука її спадає).

Катїяр. Мадлено!.. Мадлено!.. Се я!..

Мадлена. (Довго й пильно дивить ся на стару Катїяр і пізнає її. Дуже тихо й лагідно, ніби подих). Бабуся Катїяр!.. (Дивить ся на батька, похиленого на лавцї, й пізнає його. Певнїйшим голосом з жалїсним відтїнком). Тату!.. тату!.. (Дивить ся на Арґана, що стоїть проти неї, й пізнає його. Стрепенувши ся й трохи хитнувши ся назад). Вів!.. (Очі її тепер бігають скрізь. Вона бачить жінок навколюшках). Що таке... чого... чого вони плачуть?.. (Тямка її щораз напружуєть ся... Все в нїй відновлюєть ся; праця свідомости відбиваєть ся на її обличчю трагічним виразом... Вона помічає шопу. Голосно скрикує) Ах!.. (З виразом жаху падає вона на руки жінок і так зістаєть ся кілька хвилин; задихаєть ся, в грудях у неї хрипить).

Катїяр. Мадлено!.. Мадлено!.. Не бійте ся!.. Ми тут... Се я.. баба Катїяр... ви ж

мене добре знаєте... ваша стара сусідка... моя дитино!

Мадлена. *(Ще тремтючи).* Баба Катїяр!.. Так... я вас пізнаю!.. Се ви!.. І бідний тато... також... і його пізнаю... я всіх вас пізнаю.. *(З журбою).* А Жан?.. Де Жан?.. *(Арґан відступає ближче).*

Катїяр. Ми його зараз знайдемо...

Мадлена. Чому його нема тут з вами!.. Чому його нема...

Катїяр. Мадлено... треба бути спокійною.

Мадлена. Жан!.. Я хочу бачити Жана!..

Катїяр. Ми зараз поведемо вас до нього!..

Мадлена. *(Раптом з страшним криком).* Жан умер!.. Жан убитий... я пригадую!.. там... *(Хоче встати).* Пустіть мене... пустіть мене... Я пригадую все... все... *(Не вважаючи на благання Катїр і жінок, устає).*

Арґан. Мадлено!

Катїяр. *(Люто відтручуючи Арґана).* Мовчіть бо ви!.. Бачите, що вона ще напів мертва!

Арґан. *(Уперто й благаючи).* Мадлено!... я тепер без пихи... я бідний чоловік... я зовсім малий... зовсім малий... Як що ти пригадуєш... скажи... скажи мені, де Робер?..

Мадлена. А ти... скажи мені, де Жан?.. Скажи мені, що ти зробив із Жаном... убійник!.. убійник!.. *(Вмішують ся Меґре й інші урядники й відводять Арґана... В сій хвилі носильники парами вносять двоє нош. Ще надвору кричать вони: „Місце! Місце!“).*

ЯВА VI.

Ті самі й носильники.

Арґан кидаєть ся до нош, жінки й собі летять до них. Вони оточують ноші. Меґре з урядниками старають ся відтрюхнути юрбу

и охороняють Арґана. Мадлена ціла тремтить. Піддержувана жінками ступає вона в напрямі до нош, від котрих не може відірвати очий.

Арґан. (Підіймає полотно на перших ношах. З страшним криком). Ах! Робер!.. сину мій!.. (Схиляється над трупом сина). Робер!.. Робер!..

Мадлена. (Все посуваючи ся). Відна дитина!.. (Нараз, з несамовитим зусиллєм виривається з рук жінок і спотикаючи ся, похмура, біжить до других нош, з котрих підносить полотно). Жан!.. Ти!.. Ти!.. (Падає на ноші, хапає голову Жана, підносить в своїх руках і несамовито цілує. Жінки, бачучи, що між мертвими нема нікого із їхніх, відступають і відходять собі, інші все ридать під шопою. Крики й ридання Мадлени й Арґана змішують ся разом, Арґана оточують Меґре й урядники фабрики, Мадлену Катїяр і жінки).

Мадлена. (Раптом випростовується й кладе руки на черево). Не плачте, гей ви-там... Слушайте мене!.. Не треба плакати.. Моя дитина не вмерла!.. Я чую, як ворухить ся вона в моім череві!.. Вона живе!.. вона живе!.. Я хочу також жити!.. Я хочу жити для неї!.. Не плачте!.. Вдови!.. матері зажурені!.. ви, у котрих усе віднято!.. ви, у котрих усе вбито!.. чи чуєте мене?.. (Ніхто не рухається). Чи чуєте мене?.. (Жінки мовчать). Кажу вам, що!.. що моя дитина не вмерла!.. що дитина Жаана Руля не вмерла!.. (Ніхто не рухається). Чи чуєте мене?.. (Жінки мовчать). Кажу вам, що я хочу жити!.. що я хочу виховати його на пімсту!.. (Ніхто не рухається). Чи чуєте мене?.. (Жінки мовчать).

Меґре. Добродію!.. треба віднести пана Робера до замку!..

Арґан. (Ридючи й даючи себе вести немов як дитину). Сину мій!.. Сину мій!..

Мегре. (Підводить Арлана, накриває полотном поші. До носильників). До з'ямку!..

Мадлена. (Кидаєть ся на Мегре й відштовхує його). Не руш!.. Се вже не його дитина... Він наш!.. (До носильників). До купи!.. до купи!.. до купи!.. (Вертає до поші Жана. Силкуєть ся ще говорити). Я житиму! (Струмок крови заглушує її голос. Вона хитаєть ся й падає на трун свого коханого).

Луї Тіє. (На лавці Дивить ся на все це блудними очима). Се виплата!..

(Завіса).

500

1-187582

By

318
5010

ПРВ
С/О.1

II
78.879

